

УРОКИ ГОЛОКОСТУ

№ 1 (53), січень — березень, 2018 р.

УКРАЇНСЬКОГО ЦЕНТРУ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ

МІЖНАРОДНИЙ ДЕНЬ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГОЛОКОСТУ УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ПАМ'ЯТЬ ПРО ГОЛОКОСТ: НАУКОВІ ТА ОСВІТНІ АСПЕКТИ

27 січня 2018 року в Києві, в Goethe-Institut в Україні відбувся XI щорічний круглий стіл «Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти», що присвячений Міжнародному дню пам'яті жертв Голокосту. Організатором цього заходу є Український центр вивчення історії Голокосту та Goethe-Institut в Україні в партнерстві із Посольством держави Ізраїль в Україні. Загалом до участі в XI круглому столі долучились 115 науковців, викладачів та студентів, представників урядових і неурядових організацій та міжнародних інституцій, представників дипломатичних місій, ЗМІ. Пропонуємо шановним читачам декілька відгуків учасників Круглого столу.

ВЧИМОСЯ ПАМ'ЯТАТИ (Нотатки з Круглого столу).

Учасники Круглого столу

Щорічний круглий стіл, присвячений пам'яті жертв Голокосту, вже давно став важливою інтелектуальною подією в житті Києва, якого очікують, передовсім науковці та освітяни. Вже кілька років поспіль Український центр вивчення історії Голокосту проводить його у партнерстві із Goethe-Institut в Україні та за підтримки Посольства Держави Ізраїль в Україні. Щороку круглий стіл УЦВІГ — це місце для обговорення освітніх та комеморативних практик та найактуальніших досліджень в сфері історії Голокосту.

Перша панель була присвячена дослідженню історії Голокосту в Україні. Розпочав її відомий український історик, професор Європейського університету Віадрина, Андрій Портнов. У своїй доповіді він наголосив на важливості порівняльного підходу до вивчення історії геноцидів та етнічних

чисток, який слід розуміти не як змагання жертв (за відомим висловом професора Джона-Пола Химки) і вимірювання значущості трагедії, а як пошук нових перспектив до дослідження. Андрій Усач, аспірант Українського католицького університету, на прикладі спогадів Міхаеля Гауптмана «Забуті могили», нещодавно виданих УЦВІГом, говорив про поведінку місцевого неєврейського населення в умовах Голокосту. Михайло Тяглий, відповідальний редактор наукового часопису УЦВІГ «Голокост і сучасність» зробив огляд найновіших досліджень у сфері історії Голокосту.

У другій панелі було представлено ініціативи у сфері вшанування пам'яті про Голокост. Спочатку Томас Муггенталер, журналіст Баварського радіо та телебачення, презентував свій проект — документальні стрічки про концтабір Флоссенберг. Професор Рівненського державного гуманітарного університету Максим Гон розповів про досвід громадської організації «Мнемоніка», яку він очолює і яка працює у сфері пам'яті про Голокост у Рівному. Анна Ленчовська, консультантка Фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії в Україні, представила освітню платформу Iwitness. Третя доповідка Ольга Лімонова, учителька історії київської Спеціалізованої школи №61, розповідала про путівник «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії», підготовлений колективом авторів УЦВІГ за сприяння Інституту національної пам'яті.

Особливістю цьогоорічного заходу була окрема дискусійна панель, присвячена меморіалізації території Бабиного Яру. Ця тема зараз надзвичайно актуальна, адже вже другий рік поспіль точаться дискусії щодо того, якої форми має набути меморіал, який збудують на території Бабиного Яру, і яким історичним подіям (розстрілові представників єврейської громади, або також й інших жертв, або навіть Голокосту на усій території Радянського Союзу) він буде присвячений.

Доповідь Максима Гона

Виступ Тетяни Пастушенко

Віталій Нахманович, відповідальний секретар громадського комітету «Бабин Яр» представив новий погляд на проблему — в контексті стейкхолдерів. Хто має вплив на процес збереження пам'яті Бабиного Яру? Певні спільноти, що ототожнюють себе з різними групами жертв, представники різних громадських організацій, але також українська політична нація, зацікавлена в збереженні пам'яті про Бабин Яр як місце масових розстрілів. Разом з тим процес меморіалізації перебуває під впливом перехідної історичної пам'яті, накидання зовнішніх її моделей та конкуренції між ними, тоді як держава залишається пасивною і наразі не виступає медіатором та модератором. Проблемаю також є відсутність довіри і взаємоповаги між усіма учасниками процесу. Яким може бути рішення? На думку Віталія Нахмановича, меморіальним простором Бабиного Яру, де було вбито євреїв, ромів, представників націоналістичного руху, психічно хворих людей, мають опікуватися усі стейкхолдери разом, обговорюючи потрібні аспекти, але виконавцем має виступити українська держава, тоді як в іншому місці має бути побудований Музей Голокосту, якого Україна досі потребує.

Цього року захід був як ніколи велелюдний і зібрав велику кількість привітань від офіційних установ — вітальні слова виголосили представники Міністерства закордонних справ, Міністерства культури, Українського інституту національної пам'яті, Посольства Німеччини та Держави Ізраїль в Україні тощо. Також варто відзначити, що щороку більше уваги пам'ятній даті приділяють засоби масової інформації.

Світлана Осипчук, к.і.н., викладачка НТУ «КПІ»,
координаторка проектів Українського центру
вивчення історії Голокосту, м. Київ

27 січня 2018 р., у Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту, в Києві відбувся XI-й щорічний круглий стіл «Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти», який вже традиційно зібрав численних дослідників, освітян, музейних працівників, громадських активістів тощо.

Коло питань, що піднімалися доповідачами під час трьох сесій, було надзвичайно широким і включало дискусії щодо перспектив академічних досліджень Голокосту в Україні, викликів пам'яті про жертв нацистського насильства з фокусом на меморіалізаційних проектах у Бабиному Яру та актуальних освітніх практик, презентації нових тематичних видань і документальних стрічок. Важливість круглого столу полягає передусім у тому, що він систематично виступає як майданчик для публічного обговорення тих травматичних сторінок історії, які, на жаль, продовжують залишатися незручними, а тому майже непомітними в рамках бравурного вітчизняного історичного канону.

Оскільки мені разом із Андрієм Портновим, Михайлом Тяглим та Світлою Осіпчук випала нагода стати одним із доповідачів першої сесії, то зупинюсь коротко на кількох аспектах, що були проартикульовані під час неї. По-перше, увага зверталась на певну обмеженість та схематичність історіографії Голокосту та інших проявів масового насильства. У цьому ракурсі особливо доречною видається заувага Андрія Портнова про дефіцит мікроісторичних досліджень. Дійсно, питання про те як велике зло відбувалось у маленькому містечку, як гинули чи виживали конкретні громади, сім'ї, особи все ще не надто тішить увагою зі сторони дослідників, хоча саме своєрідний «мікроскоп» міг би стати для них корисним інструментом. По-друге, безумовною є потреба максимально ускладнювати оповідь про людську поведінку в часи масового насильства, яку навряд чи варто описувати лише у чорно-білих фарбах. Одним із способів цього може бути погляд на події Голокосту з перспективи різних акторів — жертв, рятівників, німецьких та місцевих винуватців, тих, хто залишався байдужим, — враховуючи як умовність цих категорій, так і мінливі, часом зовсім неочікувані стосунки між ними. Зрештою, інколи безпосередні очевидці виявляють здатність до більш критичного аналізу пережитого ними, аніж деякі дослідники. Яскравим прикладом може бути презентоване на сесії україномовне видання спогадів Мікаеля Гауптмана «Забуті могили» про масові убивства влітку 1941 р. єврейського населення

Доповідачі першої сесії

галицьких містечок Східниця та Урич. По-третє, попри появу щороку новаторських досліджень з історії Голокосту в Україні, стверджено і наявність багатьох «білих плям». Серед таких, до прикладу, було згадано підліткову (чи навіть дитячу) співучасть у здійсненні антиєврейського насильства або появу навколо місць масових вбивств народних переказів і пов'язані з ними меморіалізаційні практики, що Михайло Тяглий вдало проілюстрував випадком, який йому вдалося зафіксувати під час польових досліджень у Криму.

Насамкінець хочеться висловити сподівання, що й 2018 р. не стане винятком і в Україні будуть реалізовані академічні, меморіалізаційні, мистецькі, освітні проекти, достойні представлення та обговорення на наступному круглому столі.

Андрій Усач,
аспірант Українського католицького університету,
науковий співробітник Меморіального музею
«Територія терору»

* * *

Під час роботи XI-го щорічного Круглого столу «Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти» учасникам зібрання було вперше презентовано збірку вибраних наукових доповідей попередніх круглих столів, що відбулися в 2016–2017 роках.

Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти (Вибрані доповіді IX і X круглих столів до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту). / Редкол.: А. Подольський, С. Осіпчук. — Київ: Український

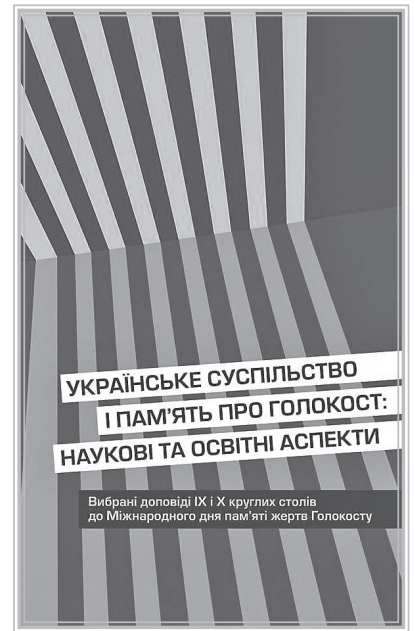
центр вивчення історії Голокосту; КВІЦ, 2018. — 108 с.

З 2008 року Український центр вивчення історії Голокосту щорічно 27 січня у Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту проводить круглий стіл «Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти», до участі в якому запрошує науковців, викладачів та студентів, представників урядових і неурядових організацій та міжнародних інституцій, а також представників дипломатичних місій та ЗМІ. У цьому виданні зібрано доповіді, виголошені на IX і X круглих столах у 2016 і 2017 рр., за трьома основними напрямками дискусій: наукове дослідження історії Голокосту в Україні, викладання цієї проблематики та пам'ять про Голокост й інші геноциди в Україні та в європейському контексті.

Видання стало можливим завдяки сприянню Офісу Ради Європи в Україні.

Ознайомитись із доповідями можна на сайті Українського центру вивчення історії Голокосту або за посиланням:

http://www.holocaust.kiev.ua/news/tezu_2018.pdf

НАУКОВІ ПОДІЇ

МІЖНАРОДНИЙ ВОРКШОП «ГОЛОКОСТ НА ПРИКОРДОННІ: МІЖЕТНІЧНІ ВІДНОСИНИ ТА ДИНАМІКА НАСИЛЬСТВА В ОКУПОВАНІЙ СХІДНІЙ ЄВРОПІ» Мюнхен, (7–9 лютого 2018)

7–9 лютого 2018 року відбувся міжнародний воркшоп (далі конференція) «Голокост на прикордонні: міжетнічні відносини та динаміка насильства в окупованій Східній Європі» («The Holocaust in the Borderlands: Interethnic Relations and the Dynamics of Violence in Occupied Eastern Europe») організований Центром вивчення Голокосту при Інституті нової історії у Мюнхені. Такий захід мав на меті подивитися на Голокост як на транснаціональне явище та розглянути детальніше насильство у мультиетнічних суспільствах на прикордонних територіях Східної, Центральної та Південно-Східної Європи.

Конференція розпочалася зі вступної лекції професорки Доріс Берген (Doris Bergen) на тему «Рятуючи християнство, вбиваючи євреїв: німецькі релігійні кампанії і Голокост на прикордонні», яка представила кілька неопублікованих фотографій з Федерального архіву Німеччини в Кобленці кількох

містечок з Білорусі та України (серед них було багато світлин серпня 1941 р. з Житомира). Доріс Берген у своїй доповіді поставила цілий ряд питань до того, як саме дослідники можуть працювати з візуальними джерелами. У той же день відбулося офіційне відкриття та вітання учасників конференції.

У першій секції конференції було представлено три доповіді, які показували як довоєнний соціальний поділ вплинув на динаміку насильства у часи війни. Зокрема, доповідь Гжегожа Кживця (Grzegorz Krzywiec) про націоналістичне і спонсороване державою політичне насильство на прикладі Люблінщини в другій половині 1930-х років, Анки Філіповічі (Anca Filipovici) про міжетнічні конфлікти між студентами Чернівецького університету (1930–1940) та підйом антисемітизму у 1930-х роках і Леона Салтієля (Leon Saltiel) про вплив системи османського міллету на поведінку християн і юдеїв у часи окупації на прикладі міста Фессалоніки.

Друга секція була присвячена взаємодії підконтрольних нацистській окупаційній системі місцевих урядів з національними та імперськими амбіціями країн осі. Томмасо Дель-Ера (Tommaso Dell'Era) представив політику албанської держави, яка попри повний італійський контроль, могла ухвалювати автономні рішення на інституційному рівні, і про використання нею антисемітських і антислов'янських заходів проти меншин на своїй території. Доповіді Мірни Закіч (Mirna Zakić) і Маріани Гаусляйтнер (Mariana Hausleitner) стосувалися відносин між німцями та рештою населення на території сербського і румунського Банату, де, за словами доповідачок, навіть самі німці не належали до однорідної соціальної та етнічної групи (йдеться про розрізнення так зв. фольксдойчів та райхсдойчів).

На третій панелі розглядався вплив окупаційних режимів у мультикультурних суспільствах на соціальний поділ, ідеологію та радикалізацію. Вінсон Чу (Winson Chu) показав на прикладі кримінальної поліції у Лодзькому гетто, як етнічна німецька біографія конструювалася і який це чинило вплив на насилля проти колишніх сусідів. У той же час Горан Міліян (Goran Miljan) продемонстрував, як політика масового вбивства хорватських усташів у 1941–1945 роках виправдовувалася і як це представлялося для молоді, а також, як хорватська молодь реагувала на процеси депортації своїх знайомих, друзів і колег. Під час дискусій Горан Міліян неодноразово наголошував на тому, що насилля у часи війни і Голокосту може розглядатися як універсальний і транснаціональний феномен.

Під час четвертої й останньої в перший день конференції секції обговорювалося питання залучення населення в насильницькі акції та дії в часи війни. Джейсон Тінглер (Jason Tingler) розповів про складну ситуацію суспільних взаємин у Холмі в 1939–1941 роках. Невена Даковіч (Nevena Daković) зосередилася на різанині сербського та єврейського населення угорцями у Новому Саді / Уйвідеку в 1942 році та його повоєнне відображення у мистецтві і медіа. Катерина Будз підсумувала панель коротким оглядом ставлення представників Української греко-католицької церкви до насилля проти євреїв у часи війни. Під час обговорення доповідей деякі учасники конференції також порівнювали постаті Андрея Шептицького й Алоїзіє Степінац та їхні схожі у певній мірі функції та долі у часи війни.

Другий день конференції розпочався з секції про практики та сприйняття єврейських переслідувань на конкретних теренах і населених пунктах. Сара Розен (Sarah Rosen) розповіла про нещодавно знайдений і поки неопублікований щоденник Ліпмана Кунштада, який записав велику кількість деталей про окупацію у Північному Придністров'ї. За словами Сари Розен, Кунштад багато приділив уваги українській поліції та її співробітництву з нацистським і румунським режимами. Світлана Сувейка (Svetlana Suveica) у свою чергу детально вивчила і продемонструвала на прикладах, як єврейська власність «румунізувалася» та націоналізувалася у Бессарабії після депортації єврейського населення у часи війни. Анна Вилегала (Anna Wylegala) завершила секцію представленням польського, українського та єврейського наративів про Голокост на прикладі Східної Галичини, а також прикладами, як сьогодні можна досліджувати перехід єврейської власності до українців після завершення війни через проведення інтерв'ю з мешканцями містечок і сіл сучасної Західної України.

Наступна секція була присвячена тому, як різні групи населення переживали наслідки Голокосту й адаптувалися одразу після війни. Так, Вольга Барташ (Volha Bartash) розповіла про міжетнічні взаємини у часи війни на білорусько-литовському прикордонні очима ромського населення й показала, що для вцілілих ромів війна закінчилася у 1950-х роках. Тоді як Ольга Колесник представила те, як єврейський наратив розповіді про радянську окупацію 1939–1941 роках у Львові, змінюється від того, де саме євреї пережили війну.

Остання панель конференції мала показати, як Голокост і насилля передавалися у мові та мистецтві вже після війни. Міріам Шульц (Miriam Schulz) на прикладі їдишу продемонструвала, як Голокост вплинув на зміну і заміну значень слів та цілих мовних формул. У той час, як Ірина Реброва (Irina Rebrova) на прикладі Північного Кавказу показала, як у повоєнній радянській літературі конструювався образ колаборанта з німецьким окупантом та роль Голокосту у демонстрації воєнних злочинів.

У підсумковій дискусії учасники та організатори підвели результати не лише самої конференції, але теж виокремили кілька тенденцій у вивченні історії Голокосту останніх років. По-перше, це інтернаціоналізація Голокосту. За словами Франка Байора (Frank Bajohr), якщо ще кілька років тому для вивчення історії Голокосту, можна було опанувати німецьку і цього було цілком достатньо для проведення досліджень, то зараз відбулося розширення і зміщення акценту з Німеччини на увесь європейський континент з сильним німецьким елементом. По-друге, це вивчення масових вбивств як соціального процесу, зокрема з застосуванням концепту «кривавих земель», запропонованого Тімоті Снайдером. По-третє, це розширення визначення і хронологічних рамок Голокосту. Для прикладу, часові межі у доповідях учасників конференції варіювалися від 1930-х років до повоєнного періоду і навіть сьогодення.

Дискутанти також означили теми, які не прозвучали під час конференції і залишилися у тіні, хоча вони є також надзвичайно істотними для глибшого розуміння процесів вбивства на окупованих землях. Зокрема Доріс Берген наголосила на важливості вивчення історії вбивств неповносправних людей, дослідження впливу особистих відносин між людьми на їхню можливість вижити у часи війни (наприклад, це змішані подружжя ромів або питання особистісних зв'язків в офіційних інституціях), визначення і проведення меж між Сходом і Заходом, як і феномен самого прикордоння. Гаель Фішер (Gaëlle Fisher) додала до цього списку також питання самовизначення груп і відсутності й маргіналізації голосів жінок в історії. Під кінець обговорення Каролін Мецгер (Caroline Mezger) влучно зауважила, що термін спостерігач у наукових дискусіях нині не так активно вживається, як раніше, і навіть сама дефініція спостерігача тепер викликає труднощі в істориків через змінність позиції конкретної особи у залежності від контексту.

Таким чином, протягом кількох днів конференції дослідники з різних країн змогли не лише представити власні проекти, але також обмінятися своїми міркуваннями, дискутувати на різні теми та взяти з собою нові ідеї та думки.

Ольга Колесник,
історик, м. Варшава

ГЕНОЦИД РОМІВ ВОЛИНИ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ПОДОЛАННЯ СТЕРЕОТИПІВ У ПРОЦЕСІ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ

16 лютого у Ківерцівському краєзнавчому музеї відбувся семінар для вчителів загальноосвітніх шкіл: «Геноцид ромів Волині у роки Другої світової війни: проблеми дослідження та подолання стереотипів у процесі викладання історії у загальноосвітній школі». Захід був організований Українським центром вивчення історії Голокосту, громадською організацією «Мозаїка пам'яті» за участю Волинської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії і культури та громадської організації «Терни-рома».

Учасники семінару

На початку семінару учасників привітав голова райдержадміністрації Валерій Ткачук.

Великий інтерес викликав виступ наукового співробітника Українського центру вивчення історії Голокосту Михайла Тягло, який охарактеризував геноцид ромів Волині у Роки другої світової війни на тлі загальноєвропейського явища. Ним було дано детальний аналіз дослідницької практики в Україні, Європі та регіональних особливостей Волині. Виступи Галини Марчук, Оксани Сушук та Тетяни Логвинюк викликали бурхливе обговорення, тому модератор Іраїда Майданець змушена була звертатися

до присутніх з проханням зосередитися на визначеній темі семінару і не відходити в бік сучасних проблем, що існують у ромських громадах.

У перервах між виступами відбувалося невимушене спілкування учасників семінару, що є свідченням жвавої зацікавленості педагогів району у малодослідженій сторінці Другої світової війни. Багато уваги виявили присутні питання меморіалізації жертв геноциду ромів на терені Волині, на що кандидат історичних наук Оксана Сушук зауважила на необхідності створення монументальних споруд на терені Волині на місцях масових розстрілів ромів, а Тетяна Логвинюк наголосила на потребі підтримки громадськості у починаннях та ініціативах ромської громади Волині.

Доповненням виступів дослідників був виступ групи учнів прилуцької загальноосвітньої школи, які презентували проект «Усі ми різні, усі ми рівні» під керівництвом учительки Галини Домбик.

Присутні зацікавилися і творчістю ромських поетів, які висвітлювали тему переслідування ромів у роки Другої світової війни та поетеси із Волині Галини Сіладі — нашої сучасниці. Це питання висвітлювала Галина Марчук.

На семінарі педагоги мали можливість практично вирішувати проблеми введення у практику викладання навчальних предметів суспільного циклу. Це заняття було проведено координатором освітніх програм Українського центру вивчення історії Голокосту Віталієм Бобровим. Вчителі мали можливість визначити певні проблеми, виклики та певні ризики у процесі навчально-виховної практики у школі. Кожен учасник семінару висловив свої враження, думки та висновки на основі отриманих нових знань.

На завершення семінару голова районної організації «Терни-рома» Степан Чужук подякував присутнім за увагу до вивчення історії ромів Волині і висловив пропозицію провести просвітницьку роботу за участю ромської громади.

*Іраїда Майданець,
голова ГО «Мозаїка пам'яті»,
м. Ківерці, Волинська область*

ОСВІТНІ ПРОЕКТИ ЦЕНТРУ

ЗАВЕРШЕННЯ ПРОЕКТУ З ПОШИРЕННЯ ОСВІТНІХ МАТЕРІАЛІВ З ПРОТИДІЇ АНТИСЕМІТИЗМУ ТА РОМОФОБІЇ: висновки та перспективи

Розпочався Проект з поширення освітніх матеріалів з протидії антисемітизму, ромофобії та інших форм ворожнечі у 2016 році. Плануючи його діяльність Український центр вивчення історії Голокосту мав на меті сприяти поширенню серед вчителів історії та гуманітарних дисциплін українських шкіл методичних рекомендацій та кращих практик з протидії означеним формам ворожнечі. Серед завдань, які ми поставили перед собою головним було розробити та апробувати освітні та методичні матеріали з теми

ксенофобії, обмінятися досвідом з освітянами, обговорити включення проблематики протидії антисемітизму та ромофобії до програм професійної (пере)підготовки вчителів середньої школи, забезпечити контакти між державними та недержавними організаціями, котрі займаються освітою вчителів і, нарешті, залучити до зустрічей представників ромської та єврейської громад, сприяти встановленню ближчих контактів між різними громадами на місцевому та загальноукраїнському рівні.

У жовтні та листопаді 2016 року у Києві було проведено два триденні вступні семінари для представлення проекту та навчання групи методистів та посадових осіб, відповідальних за підготовку викладачів на різних адміністративних рівнях (областях, містах, регіонах). З листопада 2016 року по лютий 2017 року у співпраці з місцевими закладами підвищення кваліфікації, департаментами освіти відбулась серія місцевих дводенних семінарів. Семінари пройшли у Вінниці, Білій Церкві, Одесі, Краматорську, Житомирі, Прилуках, Чугуєві, Смілі, Чернівцях, Полтаві, Рівному, Маріуполі, Мерефі, Миколаєві, Черкасах, Баранівці та Хмельницькому — загалом 20 семінарів. Учасниками стали 568 вчителів історії та інших суспільних дисциплін, заступники директорів з виховної роботи, шкільні психологи. Лекторами та тренерами проекту були Анатолій Подольський, Михайло Тяглий, Віталій Бобров та Надія Уфимцева.

Усі учасники ознайомились із темою проявів ксенофобії через аналіз історичних джерел та сучасних прикладів, особлива увага приділялась антисемітизму та ромофобії. Окрім того, під час тренінгів розглядалися основні концепції про стереотипи та упередження, їхні особливості, механізми сприйняття, впливу та використання у різних сферах суспільного життя. Всі учасники отримали різноманітні навчальні матеріали для подальшої інтеграції обговорюваних тем у навчальний та виховний процес. Окрім того, учасники за бажанням могли отримати копії спеціально розроблених для цього проекту занять та тренінгів. Також значний масив матеріалів ще на вступних семінарах у Києві отримали методисти, які доступні для учасників.

Цей проект використовував уже набутий досвід УЦВІГу за 15 років діяльності, і разом із тим має декілька важливих складових. Вперше на подібних семінарах для вчителів обов'язково проводилось соціологічне анкетування. Для цього на початку роботи семінару та по його завершенню учасники заповнювали спеціально розроблені соціологом проекту анкети, де, окрім рівня ознайомленості викладачів із тематикою семінару, їхньою готовністю звертатись до тем проявів антисемітизму та ромофобії та їхній протидії, також за запитувалось в загальному про їхнє ставлення до єврейської та ромської спільнот. Так, в анкетах оцінки семінару більше 90% учасників позитивно відповіли на питання про достатній рівень знань щодо антисемітизму та ромофобії, отриманих в результаті семінару.

По-друге, дуже важливою складовою семінарів та проекту в цілому стала участь ромських активістів, правозахисників, експертів. У навчальних заходах взяли участь: Казанська Марина, виконавча директорка НУО «Романо Дром» (Чернігів), Оглі Петро, Товариство ромської культури (Вінниця), Бамбула Володимир, Черкаська обласна громадська організація «Романі Рота» (Черкаси), Кондур Володимир, НУО «Ромський центр прав людини» (Одеса), Зуй Наталія, Панчеко Іван, Громадська організація «Симнакумо Петало» (м. Торецьк), Казмиренко В'ячеслав, ромський активіст, (Житомир), Бурлуцький Володимир, голова ромської громадської організації «Чачимо» (Харків), Ніколаєнко Андрій, правозахисник ромів НУО «Правовий центр», активіст обласної ромської громади (Сміла), Юрченко

Галина, громадська організація ромів України «Терніпі» (Львів), Чернявський Микола, громадська організація «Миргород Рома» (Миргород), Сухомлинов Валерій, дослідник, всеукраїнська громадська організація «Романіпе» (Кагарлик), Логвинюк Тетяна, громадська організація «Терне Рома» (Луцьк), Падченко Олексій, громадська організація «Лахо Дром» (Запоріжжя), Юрковський Володимир та Ізаура Дріма, обласне співтовариство ромів «Романі Бат», Бурлаченко Петро, Черкаський обласний центр ромської громади та прав людини (Черкаси).

Усі ромські лектори, окрім історії та культури ромів України, також розповідали про власний і особистий досвід, так і про досвід ромського активіста. Окрім того, учасники семінарів могли запитати про найпоширеніші міфи про ромів у суспільстві і спробувати розібратися звідки вони беруться. У відгуках вони також відзначали про цей позитивний досвід зустрічі із представниками ромських громад.

Спеціальних зустрічей із представниками єврейських громад не організовувалось, адже уже в процесі підготовки семінарів стало зрозуміло, що про історію та культуру євреїв України відомо значно більше, ніж про ромську; і що на місцевому рівні є чимало позитивних прикладів співпраці між навчальними закладами та єврейськими громадами.

Одним із досягнень проекту є розробка та випуск першого посібника УЦВІГу з протидії ромофобії — «Роми: міфи та факти. Навчально-методичний посібник для вчителя з протидії ромофобії» (автори-упорядники Олександр Войченко та Михайло Тяглий). Практичні матеріали посібника були апробовані на чотирьох місцевих семінарах і, завдяки відгукам учасників, вдалось зробити його найбільш адаптованим для потреб цільової аудиторії. Наприкінці лютого посібник вийшов друком і усі учасники семінарів можуть отримати його поштою, попередньо замовивши. Також на сайті Українського центру вивчення історії Голокосту посібник доступний онлайн.

У відгуках та опитуванні після семінару учасники дуже часто зазначали про необхідність проведення подібних семінарів чи проекту в цілому на постійній систематичній основі. Проте це неможливо здійснити силами навіть кількох освітніх організацій, таких як Український центр вивчення історії Голокосту, потрібна широка участь держави. Також висловлювались побажання щодо розширення спектру обговорюваних проявів ксенофобії та нетерпимості. Адже практичні заняття та лекції і всі обговорення були побудовані як на історичних прикладах, так і на прикладах подій крайніх років в Україні. І, окрім антисемітизму та ромофобії, так чи інакше поставали питання мігрантофобії й ворожнечі до внутрішніх переселенців, ісламофобії, гомофобії, ейджизму, сексизму та інших.

Усі ми є носіями стереотипів та упереджень, інша справа якщо ми дозволяємо їм керувати нами у прийнятті рішень. Освіта та просвіта — найефективніші засоби у подоланні цих явищ.

Надія Уфимцева,
координаторка проекту, м. Київ

У лютому семінаром у м. Хмельницькому закінчився дворічний проект УЦВІГу «Поширення освітніх матеріалів з протидії антисемітизму та ромофобії». Протягом двох років на місцевих семінарах ми мали можливість спілкуватися з колегами-вчителями історії та інших гуманітарних дисциплін та у співпраці з місцевими органами освіти організовувати заходи з поширення навчальних матеріалів. Втілення проекту та семінарів стало можливим завдяки підтримці німецької Фундації «Пам'ять, Відповідальність, Майбутнє» (Stiftung «Erinnerung, Verantwortung, Zukunft» — <http://www.stiftung-evz.de>).

Протягом 22 семінарів разом з більше як пів тисячею учасників ми розглядали як історичні так і сучасні приклади антисемітизму, ромофобії, нетерпимості до інших меншин в українському суспільстві. З тим, щодо формальних і реальних можливостей протидії цим явищам, а також актуальності такої виховної роботи, наші учасники мали сформулювати власні думки і виробити власні підходи, адекватні їхнім умовам, віку учнів, предмету та іншим місцевим особливостям.

У цьому номері пропонуємо Вашій увазі деякі відгуки учасників з акцентом саме на питаннях формальних і реальних можливостей протидії антисемітизму, ромофобії та іншим формам ворожнечі через призму навчальних матеріалів та планів занять, які учасники семінарів отримали від лекторів та тренерів проекту.

Окремо хотілося б подякувати усім представникам ромських НУО та громад, які відвідували наші семінари як експерти і радо ділилися з учасниками (і організаторами) своїми знаннями та проблемами, щиро сприяли обговоренню та деконструкції міфів і стереотипів, приєднувалися до непростих дискусій та відкривали для учасників (і організаторів) світ ромської культури, історії та сучасності.

Також наша подяка колегам з місцевих освітніх управлінь, департаментів, інститутів післядипломної освіти, методичних центрів та інших установ освіти для вчителів за тісну співпрацю і спільні зусилля задля здійснення проекту та організації семінарів з колегами-вчителями.

Віталій Бобров,
координатор освітніх програм УЦВІГу,
керівник проекту

БІЛА ЦЕРКВА

Л. М. Білаш, учитель історії Яготинської ЗОШ І–ІІІ ступенів №1
Яготинської районної ради,
учитель-методист

Задоволена участю в заході. Особливо вдалим було поєднання науково-теоретичної і практичної частини семінару. ... Отримані знання та навички проведення занять в інноваційній формі використовую у процесі вивчення історії, на виховних годинах з учнями, у роботі районного методичного об'єднання вчителів історії та правознавства. Зокрема, проведено навчальний семінар-практикум «Мова ворожнечі у ЗМІ та інтернеті. Протидія мові ворожнечі».

Тетяна Кравчук, учитель історії Бородянської спеціалізованої школи
— загальноосвітнього закладу І–ІІІ ступенів
№2 з поглибленим вивченням окремих предметів,
учитель-методист

На семінарі панувала толерантна, ділова, творча атмосфера. [...] Матеріали семінару стали в нагоді при підготовці засідань обласної школи передового педагогічного досвіду (ОШПД) з теми «Формування демократичних цінностей особистості в процесі викладання суспільствознавчих предметів», керівним якої я є.

ВІННИЦЯ

Мацієнко І.М.,
зав. відділом суспільно-гуманітарної освіти
КВНЗ «Вінницька академія неперервної освіти»

Тематика, яка була запропонована, була дуже актуальна. Більшість учасників тренінгів мало були обізнані

з цієї тематики, проте потребували інформації. Вона була потрібна їм, за їхніми відгуками, для роботи на уроку й у позаурочний час. ... Особливо цікавою була зустріч з представником ромської громади області. ... Хотілося б підготувати більшу кількість учителів історії з теми тренінгу.

Альона Полігас, учитель історії і права
м. Жмеринки

[...] Отримана інформація відкрила нові знання на окремі аспекти існування даних народів. Надзвичайно цікавою була зустріч з представником ромської громади, який відкрив певні особливості існування їхньої культури, побуту, світогляду. Отримані освітні матеріали допомогли у створенні бази для проведення освітньої та виховної роботи на дану тематику у класі та школі. Зокрема інформація:

- про загальну структуру проблеми стереотипів та упереджень,
- про формування негативного образу груп людей шляхом пропаганди,
- про поняття антисемітизму та протидії йому та іншим формам нетерпимості на різних суспільних рівнях,
- про толерантність і про те, як розпізнавати толерантну і не толерантну поведінку,

- про «Мову ворожнечі» і про те як розпізнавати її, відстежувати і протидіяти.

Головна ідея винесена з даного навчально-методичного семінару — всі різні, але всі рівні, кожна людина унікальна і неповторна, тому необхідно поважати цю неповторність і виховувати негативне ставлення до проявів порушення прав людини та нетерпимості.

КРАМАТОРСЬК

НВК (ЗОШ №32-ДНЗ)
Курносенко Л. Д.

Під час вивчення теми «Україна в роки Другої світової війни» вчитель використав матеріали з навчального посібника А. Подольського «Уроки минулого. Історія Голокосту в Україні»:

При вивченні теми «Друга світова війна» в курсі всесвітньої історії на базі вказаного посібника було дано доручення учневі 11 класу підготувати повідомлення про операцію нацистів «Райнхард» по знищенню польських євреїв у концтаборах Треблінка, Собібор, Белжець. Під час проведення виховної години в 11 класі, присвяченої трагічним подіям у Бабиному Яру вчитель знайомив учнів з цілою низкою документів, що містилися у посібнику «Історія Голокосту: освіта та пам'ять».

Головний акцент був спрямований на недопустимість в своєму подальшому житті будь-яких проявів антисемітизму та ромофобії, а також виховання у учнів толерантного відношення до представників будь-яких соціальних груп, що на побутовому рівні негативно сприймалися у суспільстві. Безумовно, наявність матеріалів, що були отримані під час семінару створює можливість для більш поглибленого вивчення теми, але для цього треба виділяти час на факультатив.

ЗОШ №23

Отримані матеріали під час семінару були використані частково, як роздатковий матеріал, частково, як посібник для вчителя під час проведення виховних годин та уроків:

1. Виховні години (5–11 кл.) — «Трагедія Бабиного яру», «Голокост — злочин проти людства», «Наслідки Голокосту», «Расизм та ксенофобія»;

2. Бесіди «10-хвилинок»: «Ні ромофобії та антисемітизму!»;

3. Уроки: 9 кл. — урок за темою «Наддніпрянська Україна в 1907–1914 рр.». «Прояви ксенофобії та шовінізму». «Справа Бейліса» (практична робота на основі матеріалів з отриманих Навчальних матеріалів).

4. 10 кл. — урок за темою «Політика Російської та Австрійських імперій на українських землях у 1907–1917 рр.: відношення до національних меншин — євреїв, ромів та ін. народностей (фрагменти текстів Навчальних матеріалів використовувались як роздатковий матеріал для проведення дискусій).

5. 11 кл. — уроки за темами «Окупація України військами Німеччини. Голокост», «Особливості окупаційного режиму та Руху Опору на окупованих територіях» (роздатковий матеріал на основі сторінок Навчальних матеріалів під час проведення практичних робіт + посібник для учителя).

Вдалося досягти:

1. Чіткого розуміння понять антисемітизм, ромофобія та необхідності протидії цим явищам.

2. На основі матеріалів книжок та Навчальних матеріалів, отриманих на семінарі, провести аналітичні дискусії про права людини та їх дотримання у різні періоди історії та під час різних політичних режимів.

Не вистачило: кількості годин за предметом, щоб більш детально проаналізувати дані проблеми. Побажання: залучити до участі у проекті учнів 9–11 класів.

Ганна Дубровкіна,
ЗОШ №20

Набуті знання в ході семінару були дуже корисними, отримані матеріали використовуються на уроках історії у 5–11 класах, правознавства у 9–10 класах, а також на уроках з курсу «Людина і світ» у 11 класі. З деяких матеріалів робились роздруковки що дозволило учням працювати у групах, також давались індивідуальні завдання для виконання вдома, результати яких озвучувались та обговорювались на уроках. Наприклад, учні 5 класів отримали завдання дізнатися, звідки походить їх прізвище, не було жодного учня хто б проігнорував і не поцікавився своїм корінням. З задоволенням слухали коротенькі розповіді про прізвища які мають не лише українське, російське, ромське походження, а також ми дізналися про те що серед нас є азербайджанці, вірмени, білоруси, поляки, німці та ін. цікавим виявилось завдання «Моя родина й Друга світова війна», особливо цікавими були розповіді дітей ромів, їх родини також пам'ятають роки страшної

війни. Розповіді були про те як та де воювали їх дідусі, як родини втікали з окупованих територій. Учні 6–7 класів готували доповіді з тем «Народи мого краю», «Історія ромів». З 9 класами виконували спільний проект «Україна полікультурна», потрібно було знайти пам'ятку культури на території України, але яка нам доводить, що Україна саме завдяки своїй багатонаціональності має величезні здобутки у всіх галузях культури. Широкі можливості по використанню матеріалів було знайдено у 10–11 класах. На уроках проводилися тренінги з формування упереджень та впливу стереотипів у нашому житті. Учні 11 класу було запропоновано намалювати макет плакату «Всі ми різні, всі ми рівні».

Учні 8 класу провели міні концерт до міжнародного дня ромів. Де ми почули чудові сучасні пісні народу, гуморески. У майбутньому плануємо з учнями пошуковий проект «Бабусині казки», де ми зберемо казки ромів що проживають у селищі Красногірка.

ЗОШ № 26

Під час проведення уроків учні брали активну участь в обговоренні тем «Боротьба за рівність», «Антисемітизм — вічна боротьба». Вони на практиці навчалися толерантно-ставленню до представників інших національностей.

Учні працювали в групах та обговорювали: Як, коли і де ви говорили чи чули про антисемітизм, ромофобію та протидію іншим формам ворожнечі. Дуже цікавим був Урок Пам'яті для учнів 11 класу який їм провели директор історичного музею Н.Є. Волошина та наукові співробітники Мар'яна Демченко та Ірина Бублій.

У нашій школі була проведена єдина виховна година — «Це не повинно повторитися!». На уроках історії в 10–11 класах розглядалися питання пов'язані з трагічними подіями Голокосту.

У вивченні історії геноцидів також може вивести на перший план тему прав людини й формування загально-людських універсальних цінностей. Наприклад, вивчаючи причини за якими уряди Європи й Північної Америки, обмежили потік імміграції саме у той час, коли переслідування євреїв досягло свого апогею, учні приходять до розуміння, що будь які політичні рішення можуть мати страшні наслідки.

ЗОШ № 4

Безгодкова О.С.

Отримані на семінарі матеріали були використані у практичній роботі з протидії упередженням, антисемітизму та ромофобії. Матеріали зошиту Навчальних матеріалів Частина 1 застосовані на уроках Всесвітньої історії у 6, 7, 8, 9 та 10 класах за темами «Давньоєврейське царство», «Релігійне та культурне життя середньовічної Європи», «Західноєвропейські держави в XVI — 1 пол. XVII ст.», «Утвердження індустріального суспільства», «Тоталітарні та диктаторські режими». Матеріали зошитів Навчальних матеріалів Частина 2 і 3 застосовані на уроках Всесвітньої історії у 11 класі за темами: «Друга світова війна», «Країни Західної Європи», «Країни Азії та Африки». Матеріали зошиту Частина 2 і 3 застосовані на уроках Історії України у 10–11 класах за темами: «Україна на поч. XX ст.», «Україна в повоєнні роки». Матеріали трьох зошитів планую використати на уроках курсу «Людина і світ» за темами: «Стереотипи та упередження» та «Полікультурність». Матеріали зошиту Частина 1 були частково використані на виховній годині на тему «Толерантність врятує світ» Завдання 2 на стор. 9, на наш погляд, може стати окремим проектом. На виховній годині було проведено заняття «Нетолерантність — це не для мене» 1 частина.

МАРІУПОЛЬ

Світлана Дурицька, заступник директора
з навчально-виховної роботи

КЗ «Маріупольська загальноосвітня школа І–ІІІ ступенів №44
Маріупольської міської ради Донецької області»

Навчальний посібник «Уроки минулого», став неоціненною підмогою при вивченні тем з історії України та Всесвітньої історії в розділах, що присвячені Другій світовій війні. Цей посібник стане у пригоді, також, і при підготовці дослідницьких проектів на відповідну тему, бо в ньому вміщена велика кількість спогадів очевидців та фотодокументів. Значимість цього видання полягає й в розміщених в ньому проблемних питаннях, які спонукають учнів шукати відповіді та аналізувати, робити висновки, а головне — думати...

Матеріали, які розміщені в посібнику для вчителя «Історія Голокосту: освіта та пам'ять», допомогли мені у підготовці загальношкільного заходу «Ніколи знову», який був присвячений Міжнародному дню пам'яті жертв Голокосту — підбір фотографій, уривків щоденників, свідчень, очевидців чи жертв подій, документів допомагають встановити емпатійний зв'язок, перетворити безликі події і цифри на конкретних людей, а отже, зробити трагічні події ближчими та зрозумілишими для учнів.

Матеріали методичного посібника для вчителів «Антисемітизм: давні та нові упередження», навчальні

матеріали з протидії дискримінації, расизму й антисемітизму, з історії євреїв, матеріали науково-практичної конференції «Геноцид ромів України в період Другої світової війни: вивчення викладання, комеморація», зможемо ефективно використати в спецкурсах з історії Голокосту, на уроках суспільствознавчого та гуманітарних напрямків, позакласних заходах з означеної тематики.

Светлана Кулешова, методист общественных дисциплин городского научно-методического центра г. Мариуполь

4–6 ноября 2016 года в г. Киеве посетила семинар ... Полученные знания и материалы использовала в работе с учителями истории и правоведения. В декабре 2016 был проведён семинар для учителей правоведения и заместителей директора по воспитательной работе, на котором я презентовала короткометражные фильмы «Тупик», «Незнакомцы» и др. И методику работы с ними. Эти фильмы можно использовать на уроках правоведения, «Человек и мир», на воспитательных часах, посвящённым темам толерантного отношения друг к другу, стереотипам и противодействию им.

Отдельные материалы, а также учебное пособие «Уроки прошлого» и пособие для учителя «История Голокосту: освіта та пам'ять» были рассмотрены на курсах повышения квалификации учителей истории в марте 2017 года.

На инструктивно-методическом семинаре учителей общественных дисциплин в августе 2017 года

презентовала онлайн-выставку «Бабий Яр», ссылку на которую получила от Украинского центра изучения истории Холокоста, дала рекомендации как можно с ней работать в школе, поделилась собственным опытом, приобретённым в Киеве в ноябре 2016 года. Ранее информация о выставке была размещена на сайте МНМЦ.

Сергей Выборный, м. Мариуполь, МНБК «Колегіум-школа» №1

Я значно розширив свій кругозір з питання протидії антисемітизму та ромофобії.

Перш за все, планую використовувати матеріали, отримані на семінарі, на уроках історії в 10–11 класах під час вивчення таких тем: Тоталітарні та диктаторські режими, в якій можна простежити антисемітську політику нацистів, а 1933–1939 роках; Друга світова війна.

Для розгляду цих тем дуже добре підійдуть посібники для вчителя «Історія Голокосту: освіта та пам'ять» та «Уроки минулого. Історія Голокосту в Україні». Також крім уроків історії використав матеріали семінару при проведенні уроків з предмету «Людина і світ», під час розгляду теми стереотипи та упередження. Від дітей почув дуже багато стереотипів щодо циган і євреїв, і тільки завдяки матеріалам семінару мені вдалося розвіяти більшість з них. ...

МЕРЕФА

Вчителі Мереф'янської ОТГ

Ми, вчителі Мереф'янської об'єднаної територіальної громади, дуже вдячні за проведений семінар. Після семінару, в усі бібліотеки шкіл були представлені матеріали семінару. З ними можуть працювати як учні та і вчителі.

Учні 6,10 класів комунального закладу Мереф'янська загальноосвітня школа І–ІІІ ступенів №6» відвідали музей Голокосту в Дніпрі, зібрали матеріал про мешканця нашого міста, директора школи Перемота І.Я.,

який є праведником світу, оформили розділ в краєзнавчому музеї.

У КЗ «Мереф'янська ЗОШ І–ІІІ ст. №3» йде збір матеріалів про ромів, бо в мікрорайоні цієї школи компактно проживають роми.

Учителі, які отримали методичні матеріали під час семінару, використовували їх під час уроків, виховних заходів та семінарах. Наприклад:

- Семінар вчителів російської мови та зарубіжної літератури за темою «Практична медіаосвіта: навчання основ медіаграмотності», Кукленко О.С. презентувала набір матеріалів та на практиці показала як можна їх використати на уроках літератури.
- Терещенко О.Л. виступила на засіданні класних керівників, розповівши про семінар та за допомогою матеріалів провела вправу «Права людини».
- В школах пройшли виховні години з проблематики антисемітизму та ромофобії.
- Всі вчителі історії використовують отриманий матеріал на уроках історії, а особливо під час викладання курсу за вибором «Людина і світ».
- Планується організувати екскурсію для вчителів, учнів «Музей Голокосту — Дробицький Яр» (м. Харків).

Семінар допоміг нам ближче познайомитися з культурою ромів. Зрозуміти як підійти до вирішення проблем в учнівських колективах, де є представники ромів. Головне йде мова розуміння даної теми вчителями різних предметів, а не тільки історії. А більше всього це методика. А методика дає змогу більш активно працювати не тільки під час уроків, а й у виховному просторі.

МИКОЛАЇВ (ОБЛАСТЬ)

*Світлана Бохна,
учитель історії та правознавства
Куцурубської ЗОШ І–ІІІ ступенів
імені Т. Г. Шевченка
Куцурубської сільської ради
Миколаївської області*

У наших школах залишається проблемним питання підготовки кадрів та психологічної готовності вчителів до даної проблеми. Постає питання як, враховуючи психологічні та вікові особливості учнів піднімати цю тему, не викликаючи у дітей негативної та неочікуваної реакції.

Завдяки насиченій програмі семінару, представникам УЦВІГ вдалося забезпечити високу продуктивність роботи учасників. Особливо плідним був другий день семінару, де розглядалися питання щодо протидії ромофобії. Цікавими та дієвими виявилися посібники з антисемітизму. Активно використовую їх не тільки на уроках історії, а й під час викладання курсу за вибором «Кроки до розуміння» та предмету «Людина і світ».

*Світлана Юркова,
методист РМК відділу освіти
Казанківської РДА
учитель історії та правознавства
Казанківської ЗОШ І–ІІІ ступенів № 2
Казанківської районної ради
Миколаївської області*

У зв'язку з останніми подіями на Сході України, до нашого селища приїхала велика кількість сімей ромської національності. Учні 11 класу Казанківської ЗОШ І–ІІІ ступенів №2 були залучені до роботи над проектом «Ні, я нація, я буду вічно жити» про історію та культуру ромів. Зокрема, цікавилися, як стереотипи та упередження впливають на співжиття з ромами в нашому селищі.

Результати своєї роботи учні представили у вигляді медіа текстів, презентацій, повідомлень.

15 грудня 2017 року в Казанківській ЗОШ І–ІІІ ступенів №2 проводився семінар для директорів шкіл району. Під час проведення уроку «Полікультурність» з курсу «Людина і світ» учні представили результати своєї роботи. Директори шкіл (більшість з них — вчителі історії) дали високу оцінку нашій роботі.

*Анатолій Мінаєв,
учитель історії та правознавства
Горохівської
ЗОШ І–ІІІ ступенів
Снігурівської районної ради
Миколаївської області*

Матеріали семінару використовую на уроках історії в темах «Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького», «Революційні змагання на Україні в 1917–1920рр.», «Україна в Другій світовій війні».

Фрагментарно послуговуюсь інформацією семінару на уроках правознавства. Але найбільше користуюсь інформацією семінару в рамках навчального курсу «Людина і світ» в 11 класі де можу цілі навчальні години присвятити окремим темам семінару. Зокрема: практикум «Ідентичність, стереотипи, упередження» повністю співпадає з учбовою темою «Стереотипи та упередження»; практикум «Нетерпимість до євреїв, її форми та видозміни» унаочнить тему «Конфлікти»; практикум «Мова ворожнечі у ЗМІ та Інтернеті» значно доповнює навчальну тему «ЗМІ» — учні краще почали розуміти принцип подачі тієї чи іншої інформації, як кажуть «читати між рядків»; лекції «Хто такі євреї? Стосунки єврейської громади з іншими народами», «Хто такі роми?» доповнять тему «Полікультурність» — учням стали більш відкритими досі маловідомі етнічні групи.

У виховній роботі, як класному керівнику та вчителю-предметнику, семінар додав ідей для проведення нових виховних заходів. Найяскравішим прикладом є проведена в старших класах година спілкування «Ідентифікація себе», яка змушує кожного учня подивитися на себе зі сторони та відповісти на найважливіші питання самому собі.

*Ніна Сторчак,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри філософії освіти,
теорії й методики суспільствознавчих
предметів Миколаївського обласного
інституту післядипломної педагогічної освіти*

Учасники семінару активно долучилися до обговорення нових підходів у дослідженні історії Голокосту в Україні, визначення проблем викладання історії геноцидів у школі та шляхів їх розв'язання, необхідності протидії антисемітизму, ромофобії та іншим формам ворожнечі, а також формування в учнів толерантного ставлення до представників інших національностей.

Особливістю семінару можна назвати комплексний підхід до його планування та змістового наповнення:

- Проведення навчання (за тренінговою технологією) за змістом і методикою освітньої роботи щодо протидії антисемітизму, ромофобії, упередженням та ворожнечі;
- Забезпечення учасників семінару науково-(навчально-) методичними матеріалами, документальними джерелами для використання на шкільних заняттях з історії, правознавства, етики тощо;
- Поеднання теоретичного та практичного навчання;
- Запрошення ресурсних осіб. Ними виступили представники Миколаївського обласного товариства ромів «Романі Бахт» Володимир Юрковський та Ізаура Дріма. Від них учасники семінару безпосередньо почули про традиції та сучасне життя ромів, їх сімейні відносини, рід занять, освіту тощо;
- Розкриття теми семінару через історичний, політичний, психологічний, комунікаційний аспекти.

МИКОЛАЇВ (МІСТО)

Лариса Майборода, методист науково-методичного центру управління освіти Миколаївської міської ради

Важливим, на мою думку, є те, що спочатку матеріали семінарів були запропоновані їх організаторам на місцях ..., що зіграло свою роль при формуванні групи учасників семінару. ...Звісно, семінари не пройшли дарма: матеріали та методики, які пропонувалися, було використано учасниками наступним чином:

- Для учнів старших класів проведено позакласні заняття з використанням матеріалів вправ «Вплив стереотипів та упереджень на повсякдення. Різні аспекти проблеми», «Мова ворожнечі у ЗМІ та Інтернеті. Протидія мові ворожнечі» (до Дня безпечного інтернету).
- Педагоги, учнями яких є представники ромської громади, вдало використовували на класних годинах інформацію, отриману під час занять «Хто такі роми? Історія та культура ромів України. Нетерпимість до ромів, її зміни з часом», «Роми, старі та нові міфи».
- Усіма учасниками були особливо відзначені матеріали посібників «Історія Голокосту: освіта та пам'ять» та «Антисемітизм: давні та нові упередження», найперше

практична спрямованість матеріалів та методичні рекомендації для педагогів.

- Особливо цінними для педагогів були як теми з історичного минулого єврейської громади, так і матеріали сучасних проявів антисемітизму, ромофобії та можливі шляхи їх подолання засобами навчального предмету та позакласної роботи з учнями.
- Більшість учасників семінару у своїх враженнях відзначали цікаві методики роботи з опрацювання історичних джерел, важливість рефлексії після вправ, толерантність та виваженість тренерів, що було проявом педагогічного хисту та слугувало зразком для наслідування.
- Декілька уривків з відгуків учителів: «...Матеріали були використані під час висвітлення подій Другої світової війни в 5-му класі та під час уроку всесвітньої історії в 10 класі — прийняття «нінберзьких законів» та події «Кришталеві ночі». Учні працювали з фото джерелами, статтями, історичними документами та завданнями що знаходилися в робочих зошитах. Під час роботи школярі не тільки розвивали вміння працювати з різними видами історичних джерел, але й висловлювали співпереживання, формували думку про найвищу цінність людського життя. На мою думку, саме вивчення трагічних сторінок історії, практична робота з різними видами інформації, дає можливість учням не тільки краще розуміти історію, але і сприяє вихованню в учнів толерантного ставлення до інших релігій, національних та культурних традицій народів України.» (Мерзла О.С.)

Чудовим надбанням стала таблиця «Рекомендації щодо використання матеріалів у навчальній діяльності по вивченню історії України та всесвітньої історії» з методичного посібника «Антисемітизм: давні та нові упередження», у якій чітко й у зручній формі запропоновано теми уроків та відповідний матеріал друкованих зошитів, якими можна скористатись.

Представляю власну таблицю вже проведених занять з учнями різних вікових категорій

Клас	Форма роботи	Тема	Використаний матеріал
7	Класна година	«Толерантність — шлях до миру»	Посібник «Історія Голокосту: освіта та пам'ять». Розробка заняття «Що таке толерантність?» с.91–96
9	Урок з всесвітньої історії	«Основні тенденції розвитку провідних країн Західної Європи та Америки. Формування індустріального суспільства»	Частина 1. Боротьба за рівність.
11	Урок з всесвітньої історії	«Країни Африки, Близького та Середнього Сходу»	Частина 2. Ізраїль: сподівання на єврейську державу. Частина 2. Просто критика чи антисемітизм?
11	Урок з курсу «Людина і світ»	«Стереотипи та упередження»	Частина 1. У пошуках безпеки. Частина 1. Життя на Півночі.
11	Урок з курсу «Людина і світ»	«Полікультурність»	Частина 3. Що в імені мені твоєму? Частина 3. Чи справді існують різні раси?

(Гончаренко Н.В.)

«Участь у проєкті ... ще раз дала можливість замислитись над впливом освіти та інформації на рівень нетерпимості до «інших» людей в нашій країні. Зрозуміти та заново осмислити термін «толерантне ставлення». Матеріали семінару вже було використано на уроках всесвітньої історії в 9 класі з теми: «Третя республіка у Франції. Особливості політичного життя країни. Політичні кризи», в 10 — з теми: «Встановлення нацистської диктатури в Німеччині. Войовничий антисемітизм», на уроках з курсу «Людина і світ» з тем: «Стереотипи та упередження», «Зародження конфліктів та їх подолання», «Права свободи та відповідальність», «Полікультурність». Навчальні матеріали з протидії дискримінації, расизму й антисемітизму мають практичні завдання, метою яких є подолання причин нетерпимості в сучасному суспільстві. Зошити побудовані за принципом діалогу. Ми бачимо реальні історії звичайних

«Надані матеріали були використані на уроках з курсу «Кроки до порозуміння». Особливо корисними вони були під час вивчення тем: «Чому різноманітність — це ресурс», «Як стереотипи впливають на наше життя». Учні активно і зацікавлено працюють з матеріалами щодо упереджень, які існують в суспільстві відносно людей різного походження. Дуже добре, що матеріал подається через конкретні приклади, через долі людей в

людей, в цьому випадку спрацює механізм позитивного сприйняття: не дивлячись на те, що вони відрізняються від нас (і не тільки зовнішньо), ми маємо багато спільного. Познайомившись з їх поглядами, переживаннями, життєвою позицією і принципами починаємо розуміти їх. Поступово починає формуватися готовність жити в мирі та добросусідстві з тими, хто має переконання і віру, відмінну від нашої. Сприяння формуванню активної позиції в міжкультурній взаємодії є позитивною складовою практичних зошитів. А головне, виникає потреба у включенні в діалог представників різних соціальних, культурних, релігійних груп. Здатність до діалогу дозволяє вийти за межі свого Я і своєї культури, поглянути на себе «зі сторони». Завдання допомагають учням впоратися з почуттями несприйняття та роздратування у ставленні до інших, аналізувати свої особисті психологічні проблеми, послідовній роботі по їх подоланню, що дозволяє вирішити внутрішній конфлікт та гармонізувати міжособистісні відносини.» (Соколова О.П.)

різних країнах. Надані матеріали, щодо долі євреїв та ромів обговорюються на уроках з курсу «Людина і світ». Вони спонукають учнів до роздумів, висловлювання своєї власної думки. Доречно звертатися до цих матеріалів під час вивчення теми «Стереотипи та упередження», розглядаючи питання «Стереотипи та їх роль у житті людини і суспільства», «Поняття дискримінації», «Ксенофобія, расизм. Упередження. Толерантність». Використання наданих матеріалів дає змогу вчителю зробити урок яскравим, емоційним, вражаючим.» (Новікова Г.Г.)

ПОЛТАВА

*Сергій Колодяжний, учитель
Полтавської гімназії № 33*

[...] Я викладаю історію у старших класах і маю можливість у ході вивчення теми «Встановлення нацистського режиму в Німеччині» (10 клас), і тем присвячених Другій світовій війні в 11 класі та теми пов'язаної з утворенням держави Ізраїль, використовувати матеріали семінару. Найбільше мені знадобилися вправи «Теорія расизму», «Анти-сіонізм». Але ще більшу можливість використовувати матеріали семінару я маю у ході вивчення курсу «Людина і світ» та у виховній роботі, як з учнями свого класу так із іншими учнями 10–11 класів.

Позитивний ефект на учнів мали використання вправ «Практикум щодо упередження», збірник «Мова ворожнечі».

Зацікавленість в учнів викликав матеріал в якому розкривалися проблема ромофобії. Як правило, ця тема для багатьох була зовсім маловідомою і дуже часто, по відношенню до ромів, учні мали негативний стереотип. Окрім особистого використання прагну, щоб мої колеги історики та класні керівники старших класів використовували матеріали проєкту.

*Галина Брижак, учитель Василівської
ЗОШ І–ІІІ ст. Полтавського району
Полтавської районної ради*

[...] Семінар для мене був надзвичайно корисним і цікавим. По — перше, він відкрив мені очі на проблеми сьогодення, які я раніше навіть не помічала. Адже часто ми зовсім не замислюємося над якимись суспільними явищами допоки це не торкнеться нас особисто. А, по — друге, саме завдяки участі у семінарі я отримала корисний досвід з методики викладання даної проблематики у школі.

[...] Також надані матеріали частково було використано під час проведення батьківських зборів, виховних годин та позакласних заходів не тільки мною, але і моїми колегами. Цікаво, що досить успішно пройшла робота і з молодшими школярами. ...

*Ірина Ашуркіна, учитель Терешківської ЗОШ І–ІІІ ст.
Полтавського району Полтавської районної ради*

Дуже вдячна авторам посібників, які допомогли мені зрозуміти, що викладати історію Голокосту можна не лише під час вивчення Другої світової. Запропонована тематика посібника дала можливість по-новому подивитися на курс історії 8 класу (Іспанія та євреї, Річ Посполита та євреї...). Матеріали семінару допомогли мені підготувати позаурочні заходи присвячені Дням пам'яті жертв Голокосту та жертв Бабиного Яру.

Розробки занять я також використовую на годинах спілкування. Наприклад, тема вибору в ситуації екстрими

(«Дилеми Хельги»). Дуже сподобалась «шкала думок». Історія Хельги допомогла усвідомити важливість вибору та відповідальності за свій вибір. До Міжнародного Дня захисту прав людини матеріали семінару допомогли підготувати відкриту годину спілкування «Право на життя».

Світлана Сухарєва, учитель історії

КЗ «Полтавська загальноосвітня школа I–III ступенів №12

Полтавської міської ради Полтавської області»

Навчально-методичний семінар з протидії антисемітизму та ромофобії став для мене гарним підґрунтям для використання в роботі не тільки під час проведення

уроків, а й в позаурочний час. Оскільки в нашій школі навчаються діти різних національностей з переважною більшістю дітей ромів, то особливе значення для мене має питання протидії ромофобії.

Дискримінація та відокремлення характерні для багатьох ромів і тому особливістю виховання є адаптація їх до сучасного суспільства, зберігаючи особливості розвитку та культурних традицій їхнього народу.

Опрацювавши навчальні матеріали, отримані на семінарських заняттях, я використовую їх під час проведення годин спілкування, класних годин та виховних заходів. Хорошою традицією в школі є проведення днів культури, які дають можливість більше дізнатися про життя інших народів, зокрема циган.

РІВНЕ

Тарас Пилипович, учитель-методист Рівненської гімназії «Гармонія», кандидат історичних наук, доктор філософії

Особливої уваги заслуговувала зустріч з працівником ромської організації «Терне Рома» з м. Луцьк. Завдяки спілкуванню з пані Тетяною вдалося дізнатися про сучасні проблеми представників ромської національності, а також висловити власні думки та пропозиції щодо вирішення нагальних питань сучасних українських ромів.

Сподобалися посібники та методичні матеріали для роботи з учнями, які отримали на семінарі, вони дали можливість поглибити свої знання з історії єврейського та ромського народів, багато матеріалів використав на уроках всесвітньої та історії України (особливо практичні заняття).

Участь у семінарі була надзвичайно корисною, адже дала можливість використати отримані знання в проведенні уроків, організації інформаційних дайджестів до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту, історичних дебатів щодо проблем Другої світової війни в моїй гімназії. [...]

СМІЛА

Тамара Нестропа, методист з викладання історії методичного кабінету управління освіти, молоді та спорту Смілянської міської ради

[...] Методичні матеріали більшість вчителів використовує під час проведення уроків всесвітньої історії в 10, 11 класах та історії України, так як через брак годин для

вивчення історії жоден навчальний заклад не виділив годин для спецкурсу з варіативної складової. Проте поширені вами матеріали постійно використовуються під час проведення виховних заходів, а саме, запропонована вами тренінгова система дозволяє робити ці заходи більш активними і дієвими і дозволяють учням набувати навичок, що дають їм змогу критично і активно протистояти різним формам упереджень, усвідомити той факт, що всі люди — різні, і що визнання права людини на різноманітність та рівноправ'я — основа гуманізму.

Інколи, особливо при проведенні уроків історії України в 11 класі, піднімається специфічний антисемітський стереотип, то вчителі (результат опитування), переходять до розмови про те, що собою являє стереотипне мислення і висловлюють свій власний погляд на євреїв, проводячи чітку межу між «фактом» і «точкою зору». Якщо багато євреїв мають визначні успіхи у певній професії, це не означає існування єврейського контролю у цій галузі.

Маю таке побажання, якщо у вас є така можливість анонсувати ваші нові проекти через департаменти освіти, або на освітянських сайтах. Будемо раді подальшій співпраці.

ЧЕРКАСИ

Галина Корнієнко
Перша міська гімназія Асоційована школа Юнеско

З власного досвіду можу з впевненістю сказати, що семінар мав величезне освітнє значення. Методичні рекомендації та посібники допомагають під час уроків та у позакласній діяльності, в нашій гімназії їх використовують вчителі суспільно-гуманітарного циклу та класні керівники. Вони допомагають розвивати в учнів критичне мислення, виховують громадянина з активною позицією, який діє згідно з морально-етичними принципами і здатний відповідати за власні рішення. Що є невід'ємною частиною

впровадження нової української школи. Під час занять в учня формуються ключові компетентності — соціальні, громадські та загальнокультурна грамотність.

Завдяки практичним заняттям та виступу представника ромської громади міста у багатьох присутніх були розвіяні стереотипи та упередження, щодо ромів. Учасники мали змогу дізнатися про сучасні проблеми ромської громади. Але, на мій погляд, ще залишилось багато запитань, щодо історії, культури ромів, їх укладу життя. Хоча в розумінні цих питань були дуже корисними електронні методичні розробки «Міфи про ромів». Можливо потрібно в майбутньому на цю тему відводити більше годин семінару, або робити окремі семінари з даного питання.

До Дня прав людини усі матеріали семінару використовувалися учнями під час підготовки до дебатів «Дотримання прав людини в країні залежить від державної влади». Також було проведено практичне заняття «Людина, яка керується стереотипами, ризикує» та «Як подолати етнокультурні стереотипи». 9 лютого до Дня безпечного Інтернету також були використані матеріали семінару, зокрема аналіз прикладів мови ворожнечі в соціальних мережах, упередження на форумах і порталах. За допомогою таких занять формується критичне мислення, навички аналізу візуальних джерел, медіаграмотність.

Окремо було проведено заняття, щодо упередженого ставлення до ромів та розвіювання міфів про них. Приємно вразили свідомі, дорослі думки старшокласників. Які до того ж порадили проводити подібні заняття також для середньої ланки школярів, які ще більше потребують подібних знань. Ми звисно ж прислухались і в березні готуємо цикл занять для учнів 6–8 класів.

ПРОЕКТ «ЗАХИСТИМО ПАМ'ЯТЬ»

ДРУГИЙ ПОГЛИБЛЕНИЙ НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ СЕМІНАР ДЛЯ УЧНІВ ТА ВЧИТЕЛІВ (м. Київ, 15–17 грудня 2017 р.)

2017 рік був швидкоплинний і продуктивний для учасників проекту «Захистимо пам'ять». Другий поглиблений навчально-методичний семінар в Києві для учнів та учителів Вінницької та Житомирської областей мав на меті підвести підсумки річної роботи учасників проекту.

За рік, що минув і учні і вчителі набули чималого досвіду, реалізували різноманітні проекти. На початку роботи семінару, поки учні знайомилися між собою та брали участь у інтеграційних вправах, вчителі обговорювали складнощі, з якими вони зіткнулися під час роботи в проекті та ділилися планами на майбутнє.

Усі керівники учнівських проектів були одностайними, зазначаючи, що одним з викликів у роботі був брак часу і зайнятість учнів у навчанні. Учні, як правило активісти, задіяні у багатьох сферах діяльності. Потрібно було ретельно планувати роботу, аби не перевантажувати учасників. Іншою проблемою був брак місцевого матеріалу в архівах. Старших людей, що пам'ятали про події майже не залишилося. Тому зібрана на місцевому рівні інформація —

це вже часто перекази того, що колись розповідали свідки своїм дітям і онукам. Інколи взагалі не вдавалося знайти хоч яку-небудь документальну інформацію.

Зараз у більшості місць реалізації проекту немає жодної єврейської родини. Люди, яким пощастило вижити в Голокості, виїхали до Ізраїлю. Деяким дослідникам в проекті вдалося встановити контакти з родичами свідків місцевої історії за кордоном. Часом учасникам доводилося стикатися з нерозумінням місцевих жителів, проявами побутового антисемітизму, звинуваченнями у корисливих мотивах участі у проекті. Але, незважаючи на усі перешкоди, вчителі признавалися, що проект «затягує», що ця робота надзвичайно цікава, важлива і сьогодні, і у майбутньому.

Отже, велику увагу було приділено планам на майбутнє. Серед них — поширення інформації серед місцевої громади, створення путівників, буклетів, презентацій, відеофільмів, музейних кімнат, інформаційних стендів, карт екскурсійних маршрутів, залучення місцевих ЗМІ,

запровадження факультативних навчальних курсів в місцевих школах. Важливим завданням також є мотивування місцевої влади та громади на продовження роботи, вихід на іноземців, пошуки братства, єврейських спільнот за кордоном, щоб привабити до сіл і містечок Вінниччини та Житомирщини людей, які цікавляться історією, шукають сліди своїх рідних та можуть підтримати продовження проекту матеріально, захочуть увічнити пам'ять про родичів, створюючи пам'ятні знаки на місцях їх загибелі.

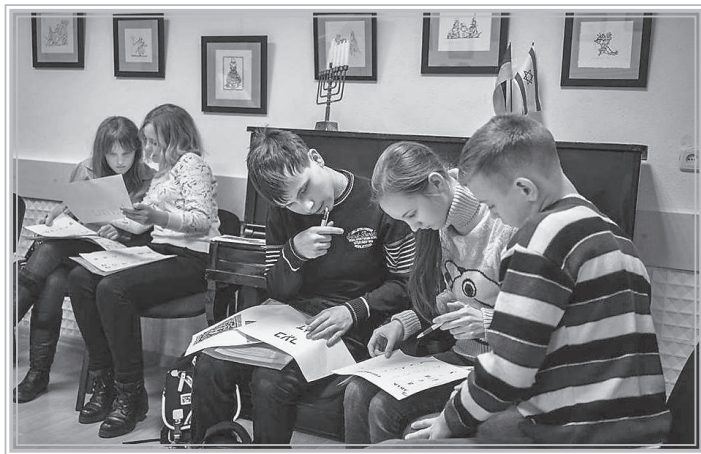
З першого дня семінару в групі панувала атмосфера піднесення і хвилювання. Адже головною частиною програми семінару була презентація юними дослідниками результатів своїх проектів. Однак, традиційно, програма семінару була побудована так, щоб надати потужну навчально-методичну допомогу вчителям і учням, яка може знадобитися у подальшій дослідницькій роботі. Програма передбачала лекції, бесіди, практикуми, які проводили організатори семінару. Теми були різноманітні: «Вибір в умовах екстремі. Актуальність історії у сьогоденні» (А. Подольський), «Викладання історії Голокосту засобами художнього та документального кіно», «Стратегії виживання та опір євреїв у часи Голокосту» (О. Педан-Слепухіна), «Єврейська культура і традиція» (Н. Уфімцева).

Ще однією традицією семінарів в рамках проекту стали перегляди і обговорення фільмів на тему Голокосту. На завершення першого дня роботи учасники переглянули і обговорили короткометражну новелу «Ромашки», з фільму Ефроїма Севели «Колискова» 1986 р. Головними героями фільму є діти. Стрічка наповнена символами, які посилюють контраст між життям в гетто та за його межами й підкреслюють увесь трагізм Голокосту.

Другий день семінару був наповнений незвичними та хвилюючими подіями. У першій половині дня учасники, об'єднавшись у дві групи, взяли участь у екскурсії до Бабиного Яру. Це була інтерактивна екскурсія в рамках міжнародного проекту IWalk, під час якої учні та вчителі не тільки слухали розповіді гідів-волонтерів, організованих Анною Ленчовською, але й працювали з відео свідченнями, використовуючи планшети, на тих місцях м. Києва, про які йшлося у відео-спогадах свідків подій.

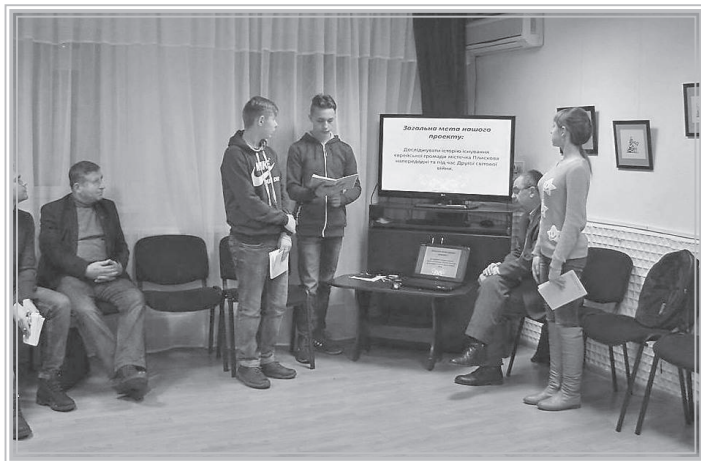

Екскурсія у Бабиному Яру

Робота в групах

Продовження роботи відбулося у єврейському культурному центрі «Сіфрія» при державній єврейській бібліотеці ім. О. Шварцмана. Марат Страковський представив діяльності єврейської бібліотеки та культурного центру. Після практичних занять відбулася заключна презентація та обговорення учнівських проектів. Усі презентації були зроблені на високому інформаційному та емоційному рівні, показали різноманітну дослідницьку та творчу діяльність юних учасників проекту. Гостинні господарі єврейського центру подарували учням багато цікавої літератури.

Під час презентації проектів

У завершальний день семінару учасники познайомились з презентацією Світлани Осіпчук: Пам'ять і пам'ятники. Як «читати» пам'ятники та нетипові способи вшанування пам'яті у громадському просторі. Продовжилася розмова про символізм меморіалів та необхідність вшанування пам'яті по минуле на загальнодержавному та місцевому рівні.

Завершальна сесія семінару була особливо зворушливою. Розмірковуючи, чого навчилися учасники за час роботи в проекті та якими є подальші плани, усі встали в коло і передавали одне одному клубок ниток, який створив символічну мережу, що пов'язала усіх в єдиний згуртований колектив однодумців. Напередодні Нового року було сказано немало теплих слів і висловлено сподівання на нові зустрічі і продовження важливої справи ЗАХИСТУ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТІ...

Ольга Педан-Слепухіна,
співкоординаторка проекту «Захистимо пам'ять», м. Львів

РОЗВИТОК ПРОЕКТУ «ЗАХИСТИМО ПАМ'ЯТЬ» НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНСЬКОЇ, РІВНЕНСЬКОЇ ТА ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ

Після успішного завершення першого етапу проекту «Захистимо пам'ять» у 2014 р. на теренах Волинської, Рівненської та Львівської областей постало п'ять меморіалів жертвам Голокосту. Зважаючи на те, що ці меморіали слугували не лише визначенням місця масового захоронення мирного єврейського населення, а передусім були покликані захистити братські могили від природно-географічних небезпек, слідів осквернення, плюндрування та вандалізму, їх поява стала своєрідним поштовхом у розвитку не тільки для учасників та партнерів проекту, а й місцевих громад. Особливо це стосується проведеної науково-експедиційної роботи та освітньої діяльності партнерів проекту Українського центру вивчення історії Голокосту. Упродовж 2015–2016 років, завдяки фінансовій підтримці Міністерства закордонних справ Німеччини, вдалося реалізувати окремі різнопланові ініціативи вчителів та краєзнавців, які активно брали участь в проекті. Це було видавництво окремих брошур та наукових історичних розвідок про історію єврейської громади, де споруджено меморіал, туристичних путівників, карт місць пам'яті тощо. Ці ініціативи не були марними і сприяли поширенню знань, пов'язаних не лише з трагічною долею єврейської громади під час Голокосту, а й подавали історію євреїв як важливу частину загальної історії того чи іншого населеного пункту.

Проте разом з тим виникла проблема у вирішенні питання догляду та належного утримання новозбудованих меморіалів. Звичайно, окремі випускники освітніх проєктів зі студій УЦВІПу намагалися самостійно організувати прибирання територій місць пам'яті жертв Голокосту, але ця робота вимагала цілісного підходу, взаєморозуміння та сприяння органів місцевої влади, а також їх активної участі і матеріальної підтримки. На жаль цього не сталося. Оскільки довгий час меморіали не мали юридичного статусу пам'ятки місцевого значення і не підлягали захисту з боку регіональних програм охорони пам'яток історії та культури. Становище ускладнювалося й тим, що в Україні триває адміністративна реформа, яка передбачає створення окремих територіальних громад (ОТГ). Тому, ті сільські ради, на територіях яких споруджувалися меморіали, які взяли їх на свій баланс і зобов'язувалися доглядати, фактично припинили своє існування. Натомість новопосталі ОТГ, як відповідальні балансоутримувачі, подекуди, навіть не мали потрібних документів або ж залишалися байдужими до стану місць пам'яті жертв Голокосту.

Така ситуація не могла не викликати занепокоєння в усіх учасників проекту та місцевих активістів. З огляду на це, за підтримки Фонду Меморіалу вбитим євреям Європи, у 2017 році вдалося домовитися й взаємопорозумітися з органами місцевого самоврядування та організувати систематичне прибирання заданих місць пам'яті. Було випробувано декілька варіантів організації догляду меморіалів. Вибір кожного з них залежав від багатьох важливих чинників. Це передусім архітектурні особливості побудови та природно-географічні умови розташування місць пам'яті — від особистих зобов'язань сільських голів до діяльності місцевих комунальних підприємств. Проте найбільш цікавим, цінним та важливим є варіант організації приби-

рання меморіалів учнівськими волонтерськими загонами. Їх організовували не лише активні випускники проекту (Олена Оришкевич з смт Голоби Ковельського району, Оксана Кулішова з с. Острожець Рівненської області), а й нові активісти — учні загальноосвітньої школи с. Вербка, які не моли стояти осторонь від виниклої проблеми.

Учні—волонтери ЗОШ с. Вербка під час прибирання на меморіалі жертвам Голокосту в с. Бахів Ковельського району.

Така ініціатива школярів та їх керівників не могла залишитися поза увагою представників Фонду Меморіалу вбитим євреям Європи. Завдяки їх матеріальній підтримці упродовж жовтня — грудня 2017 р вдалося організувати для таких волонтерських загонів екскурсійні поїздки для проведення уроків та церемоній пам'яті на меморіалах жертв Голокосту. Зокрема, варто відмітити церемонію пам'яті, яка відбулася на меморіалі в с. Кисилин Локачинського району Волинської області 1 листопада 2017 р. у її проведенні (як ініціатори) брали участь учні загальноосвітньої школи с. Павловичі, місцева громада з сіл Кисилин та Твердині. А запрошені були такі ж учні-волонтери с. Острожець Рівненської області, які організовували прибирання у себе на меморіалі жертвам Голокосту. Ось окремі враження від проведеного заходу:

«Вперше в житті я була екскурсоводом не тільки для своїх однокласників, учнів школи, а й для Острожців, учнів з Рівненської області та учнів Кисилинської школи, які цікавляться історією нашого краю.

Вихованцям даних шкіл було дуже цікаво слухати про одну із сторінок села Кисилина, а саме розповідю про той період, коли нацисти вчинили злочин над єврейським народом.

Допитливі слухачі задавали питання, на які отримали відповіді. А допомагала мені в цьому моя вчителька Наталія Зіновіївна Дерев'янка.

На відмінну від інших екскурсій, де ми вже побували, учні Павловичівської школи, учасників вразило те, що на відмінну від української та польської

історії села, про єврейську історію Кисилина залишилась тільки пам'ять та спогади. Про україно-польську історію села розповідають будівлі, а з єврейської є лише пам'ятник, меморіал та вщент зруйноване кладовище.

Сама подорож до села залишила в нас незабутнє враження. У пам'яті ще надовго залишаться спогади про трагічний період жителів Кисилина.»

Жишко Зоряна, учениця 8 класу
Павловичівської ЗОШ І–ІІІ ст.
Локачинського р-ну
Волинської обл.

«1 листопада 2017 року в селі Кисилин, яке відоме своєю історією за часів Голокосту, відбулася екскурсія, в якій учні були в ролі екскурсоводів. У село приїжджали учні 7 класу села Острожець Млинівського району Рівненської області. Початком нашої екскурсії було вшанування пам'яті жертвам Голокосту, яке організували учні Кисилинської школи. Потім розпочали роботу наші учні. Повну історію, тобто з усіма деталями, ми розповісти не могли через погодні умови, але все ж, на мою думку, нам вдалося зацікавити дітей навіть невеликою розповіддю. Ми розглянули питання «трикутника взаємин», адже до Другої світової війни в селі проживали люди трьох національностей: українці, поляки та євреї, між якими не було нерівностей, тобто всі ставились добре один до одного, незважаючи на віру чи національність. Таких паралелей можна наводити багато, а це свідчить, що до приходу нацистів таких емоцій як расизм, антисемітизм та взагалі ненависть один до одного не було. Якщо і були якісь суперечки, то тільки на побутовому рівні і незначні.

Учні із захопленням слухали про життя мешканців Кисилина, яке раніше було містечком. На жаль, історичних пам'яток в селі залишилося дуже мало, є тільки залишки польської історії, і ті в дуже жакхливому стані, а пам'яток про єврейську історію Кисилинського штетлу практичної немає. Є лише спогади старожилів. Але все ж «залишки» пам'яті постійно вшановуються учнями нашої Павловичівської школи, учнями школи Кисилина, та щороку на меморіал приходять не тільки місцеві жителі та жителі району, а також приїжджають поляки, які також відчують біль тих років та несуть пам'ять про минуле у майбутнє.»

Нерода Ірина, учениця 8 класу
Павловичівської ЗОШ І–ІІІ ст.
Локачинського р-ну
Волинської обл.

Мені найбільше сподобалось як наші однолітки-екскурсоводи розповідали про Другу світову війну, також мені дуже сподобався пам'ятник жертвам Голокосту та меморіальна дошка, на якій було написано трьома мовами. Мені дуже хотілося б ще побувати на таких екскурсіях та уроках історії.

Учні-волонтери з с. Острожець Рівненської області на церемонії пам'яті в с. Кисилин Локачинського району Волинської області.

Сидорук Софія,
учениця 7-Б класу
Острожецького НВК
Рівненської області

Мені було дуже цікаво побувати на екскурсії в селі Кисилин. Сподобалась розповідь про костел, видатних людей села, похованих на місцевому кладовищі та історія кисилинських євреїв. Дуже красивий і вражаючий пам'ятник жертвам Голокосту. Дуже дякую за екскурсію, було неймовірно цікаво.

Чуциш Олександра,
учениця 7-Б класу
Острожецького НВК
Рівненської області

Схожі заходи — уроки пам'яті, відбулися на меморіалах в с. Прохід Ратнівського району й с. Бахів Ковельського району. Найкраще про результати цих поїздок ми можемо знову ж дізнатися з вражень їх учасників — учнів-волонтерів з с. Вербка Ковельського району та с. Павловичі Локачинського району:

«Нещодавно волонтерський загін нашого класу мав чудову подорож — історичний екскурс у воєнні часи і події Голокосту. Це, насправді, була дуже пізнавальна і повчальна екскурсія.

Почалась наша подорож із меморіалу, присвяченому пам'яті жертвам Голокосту. Екскурсовод детально і доволі цікаво розповів нам про трагічну долю двох тисяч п'ятиста євреїв, нещадно вбитих тяжкою рукою фашистсько-німецьких загарбників. Дуже запам'яталась історія однієї європейської сім'ї: коли інших людей уже вели до підготовлених ям, батько вивіз дітей і пізніше втік сам. Але через деякий час повернувшись до рідної домівки, аби забрати деякі заощадження, він був схоплений ворогами...

- Наступним пунктом був музей у Кортелісах, також присвячений подіями Голокосту. Екскурсовод дуже захоплююче розповідав про очевидців трагедії, про хоробрих захисників і нещасних жертв.
- Ми на власні очі бачили особисті речі справді видатних людей, уніформу та їхнє спорядження. Незабутнє враження справила діаграма кивського художника, картини нашої землячки, старі фотографії.
- Важко уявити, що такі події насправді були, що єврейський народ ось так нещодавно пригнічували, що люди спокійно йшли на вірну загибель, що страждали ні в чому невинні люди, що велика кількість дітей залишилася без батьків. Хоча незважаючи на настільки жахливі події, історію необхідно знати, аби не повторювати такі помилки в майбутньому.»

Полицук Марина, учениця
Вербської ЗОШ І—ІІІ ст.
Ковельського р-ну
Волинської обл.

Учні-волонтери з с. Острожець Рівненської області на церемонії пам'яті в с. Прохід Ратнівського району Волинської області.

«Коли ми їхали на екскурсію, то всі були без настрою. Потрапивши на єврейські могили, ми усвідомили весь жах того часу. Ніхто не мав змоги врятуватись і смиренно йшов на смерть. Було це лихо з євреями, але непокірних українців теж вбивали. Це ми змогли зрозуміти та побачити у Кортелісах. У цьому селі проживало понад три тисячі жителів і було сімсот п'ятдесят дворів.

Коли почалася війна, то люди відчули всю злість загарбників. Під виглядом загального збору все населення було зібране і знищене. Повертаючись назад ми ділилися враженнями. Відтепер ми будемо шанувувати пам'ять тих хто загинув і допомагати тим хто залишився.»

Горькавий Тарас, учень
Вербської ЗОШ І—ІІІ ст.
Ковельського р-ну
Волинської обл.

«Побувавши на екскурсії, я багато чого зрозуміла. На голокості нам провели захопливу екскурсію. Детально розповіли, як розстрілювали євреїв. Мене ледь не трусило від почутого, на очі наверталися сльози. Люди були жорстокі та безсердечні. Та й тепер нічого не змінилося, люди ворогують між собою, борються за землю. Я вважаю, що зазирнувши в минуле, ми повинні побачити помилки інших, щоб не робити таких самих помилок зараз. Ми дуже вдячні за таку захоплюючу та повчальну екскурсію.»

Філіпчук Оксана,
Калядіна Тетяна, учениці
Вербської ЗОШ І—ІІІ ст.
Ковельського р-ну
Волинської обл.

«Нещодавно учні нашої школи побували на екскурсії до Меморіалу жертв Голокосту в с. Бахів. Найбільше вражає масштабність цих подій, адже в «меморіальних ямах» лежить до 20 тис. ні в чому невинних людей. Це трагічна сторінка не лише Волині, а й всієї України.

Зі слів Олени Іванівни, вчительки однієї із Ковельських шкіл, в 1941р. у Ковелі нацисти створили велике та мале гетто. На невеличкій території проживали величезна кількість людей, деяких з них використовували на примусових роботах, а інші перебуваючи в гетто, вмирили голоду, хвороб, звісно, деякі українці приносили євреям їжу, але таких співчуваючих було мало. Всіх євреїв змусили носити нагрудні наліпки, жовту зірку. Через рік нацисти почали здійснювати масові вбивства. Зі слів Олени Іванівни, згідно свідчень очевидців, земля була «вкрита кров'ю».

Потрапивши на це місце, нас всіх огорнуло почуття жалоби. Від почутого душа боліла за невинно вбитих та їх родичів, які це все пережили.

Хочу подякувати за цікаву екскурсію всім тим, хто нам організував та допоміг туди приїхати.»

Жижко Зоряна, учениця 8 класу
Павловичівської ЗОШ І—ІІІ ст.
Локачинського р-ну
Волинської обл.

«9 грудня 2017 р. учні 8 та 9 класів їздили на екскурсію на Меморіал жертв Голокосту. По дорозі ми заїхали на меморіальний комплекс музей-садибу Косачів. Нам провели екскурсію місцями де проживала Леся Українка. Після музею ми відправилися в с. Бахів. На Меморіалі вчитель Ковельської школи детально розповіла про життя єврейської громади Ковеля під час Другої світової війни, про те, що тим яким пощастило вижити, та їхнім родичам, досі згадуються ті страшні часи.

Я хочу подякувати нашим спонсорам за екскурсію і всім хто займається питанням Голокосту,

за пам'ять, яка досі зберіглася. З темою Голокосту ми знайомі були, а тепер познайомилися візуально ще з одним історичним об'єктом. Адже це другий Меморіал жертв Голокосту який ми відвідали.»

Пиясюк Наталя, учениця 8 класу
Павловичівської ЗОШ І–ІІІ ст.
Локачинського р-ну
Волинської обл.

«Одного осіннього дня я з учнями нашої школи вирушили на екскурсію до Ковельщини. Ми вирішили відвідати Меморіал жертв Голокосту, про який у нас склалися негативні почуття, адже було шкода тих невинних вбитих людей, яких розстрілювали тільки за те, що в них була національність — євреї.

Я не могла собі уявити, що на таке здатні люди. Я дякую Богу за те, що живу не в ті жахливі часи, і не бачу тих всіх злодіянь, які чинили нацисти. Ніколи не хотіла б опинитися на місці тих нещасних, тому що це дуже жахливо.

Мене вразило, що на Ковельщині поряд з гарними величними, світлими сторінками історії, а саме проживання в Колодяжному видатної поетеси Лесі Українки, є темні сторінки історії — Голокост.

Хочу подякувати тим людям, які відновлюють, зберігають та шанують пам'ять. Для людських людей не існує національностей — є просто інші люди, які мріють, кохають, працюють.

А ті люди, які ділять інших людей на національності, релігії, колір шкіри, саме вони породжують

ворожнечу, ненависть, які завершуються масовими вбивствами.»

Одіон Ганна, учениця 9 класу
Павловичівської ЗОШ І–ІІІ ст.
Локачинського р-ну
Волинської обл.

Ми можемо багато говорити про важливість побудови, охорони і догляду меморіалів на місцях масових захованень жертв Голокосту, проте особливо цінними і показовими впливу таких проєктів є власне оцінка учнів — тих, які вперше їх споглядають. Або тих які були залучені ще у дослідженнях чи на початковому етапі їх створення, або безпосередньо вже у їх догляді. Збудовані меморіальні комплекси вражали дітей вже навіть своєю присутністю, виглядом та архітектурною формою, кількістю похованих жертв тощо. Для учнів вивчення і споглядання цих пам'яток стало особистим досвідом переосмислення важких сторінок історії, пов'язаних з масовим вбивством людей. Разом з тим, участь школярів у таких проєктах, з одного боку, пробуджує почуття відповідальності за збереження пам'яті невинно вбитих людей, незалежно від їх походження та віри, а з іншого — виховує шанобливе ставлення до місць масових захованень.

Історія Голокосту невимовно вражає їх, змушує задуматись і робити висновки такі важливі на майбутнє, де маємо надію, зникнуть поняття «шовінізм», «ксенофобія», «антисемітизм».

Оксана Суцук,
локальна координаторка проєкту «Захистимо пам'ять»
Фонду Меморіал вбитим євреям Європи, м. Луцьк

МЕТОДИЧНІ РОЗРОБКИ ВЧИТЕЛІВ

НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНИЙ ПОЗАКЛАСНИЙ ЗАХІД ГОДИНИ СПІЛКУВАННЯ ДЛЯ УЧНІВ 11 КЛАСУ

(Три заняття за документальним фільмом «З Галичини до Ааргау».
Доля європейця єврейського походження у ХХ столітті)

ТЕМА: «ІСТОРІЯ ГОЛОКОСТУ — ЧЕРЕЗ ІСТОРІЮ ЄЖИ ЧАРНЕЦЬКІ»

ГОДИНА СПІЛКУВАННЯ 1.

Тема. СВІТАНОК ДОЛІ

Мета:

- підвести учнів до сприйняття історії через її особистісний вимір та показати долю конкретної людини в історичному контексті;
- поглибити знання про єврейську складову в історії України;
- повторити події історії Другої світової війни та історії Голокосту;
- формувати усвідомлення етнічної ідентичності та багатоманітності;

- сприяти вихованню почуття справедливості та співчуття.

Ключові слова: мала Батьківщина, асиміляція, си-нагога, окупація, гетто, історична пам'ять.

Епіграф: «Спогади важче від його валіз».

Хід заняття

1. Вступне слово вчителя. Документальний фільм «З Галичини до Ааргау» — сучасний інформаційний засіб з тематики Другої світової війни та Голокосту. Фільм про долю європейця єврейського походження у ХХ столітті. Це новий засіб збереження індивідуальної та колективної пам'яті, який дає нам можливість

через важку, трагічну персональну історію конкретної людини відчуті контекст епохи та вчитись співчувати один одному.

Запитання. Що таке історична пам'ять? Хто є її носієм?

2. Обговорення:

- Про кого фільм «З Галичини до Ааргау»?
- Хто такий Ісаак Штейгер?
- Де і коли він народився?
- Що він згадує про своє дитинство?
- Про які особливості своєї єврейської родини він пам'ятає?

3. Мозковий штурм. Що таке мала Батьківщина?

Запитання. Початком чого була Галичина — мала Батьківщина — для головного героя? (початком долі, життя, надії, випробувань, страждань...)

4. Робота в групах. Групи одержують інформаційні картки, опрацьовують та відповідають на запитання.

1 група. Яким було передвоєнне життя євреїв у Галичині, зокрема у Великих Мостах, до Другої світової війни?

«Єврейська спільнота у Великих Мостах не була тоді винятком і відігравала значну роль у формуванні суспільного життя міста, завдяки значному впливу високоосвіченої єврейської інтелігенції — вчителів, військових, суддів, адвокатів, урядовців, депутатів, лікарів, які підтримували тісні контакти як з представниками української, так і польської інтелігенції. Євреї також сприяли значною мірою до господарського розвитку міста, використовуючи власний економічний потенціал в особі чисельних промисловців, торговців і ремісників, що дозволяло громаді міста спільними зусиллями виживати у важкі часи господарської кризи, військових лихоліть та природних катаклізмів. Як правило, міжнаціональні стосунки мешканців міста — українців, поляків та євреїв будувались на засадах добросусідства, релігійної та суспільної толерантності» [1, с.24].

2 група. Повторіть сутність поділів Речі Посполитої та скажіть, у якому контексті вони згадуються у фільмі?

«На початку 70-х р. XVIII ст. Польща (Річ Посполита) внаслідок соціально-економічної та політичної кризи занепадала. В 1772 р., скориставшись її скрутним становищем, Австрія, Росія і Пруссія здійснили перший поділ Речі Посполитої. Австрія анексувала область на північ від Угорщини, Пруссія приєднала більшу частину польських земель між Померанією і Східною Пруссією, Росія захопила північно-східну частину Речі Посполитої. В результаті другого поділу Польщі в 1793 р. Пруссія захопила область з містами Гданськ, Торунь і Познань, Росія приєднала Правобережну Україну. У 1795 р. Австрія, Пруссія та Росія підписали договір про третій поділ Польщі. Згідно з ним до Австрії відійшла територія на півдні та південному сході від Варшави разом з м. Краковом, до Пруссії — Варшава з прилеглими землями, до Росії — західні українські та білоруські, а також литовські землі» [2].

3 група. Яким чином пакт Молотова — Ріббентропа вплинув на долю західноукраїнських земель?

«23 серпня 1939 року було підписано радянсько-німецький договір про ненапад, т. зв. пакт Молотова — Ріббентропа. У таємному додатковому протоколі до пакту про ненапад зафіксовані стратегічні агресивні наміри Сталіна і Гітлера щодо сфер впливу у Східній Європі. У ньому були пункти, які безпосередньо стосувалися українських земель. Так, у пункті 2 зазначалося, що «на випадок територіальних і політичних перетворень в областях, які належать Польській державі, сфери впливу Німеччини на СРСР будуть розмежовані приблизно по лінії рік Нарев, Вісла, Сан». 17 вересня, реалізуючи таємний протокол пакту Молотова — Ріббентропа, Червона армія перейшла р. Збруч і вступила на територію Західної України. Як офіційний привід для введення своїх військ радянське керівництво називало захист життя і майна населення Західної України і Західної Білорусії. Насправді ж Москві хотілося покращення своєї геополітичної ситуації — перенесення своїх кордонів у зв'язку з загрозою нової війни. Очевидно Радянське керівництво поспіхом оформляло новий політичний і територіальний статус Західної України. Щоб надати легітимного характеру приєднанню західноукраїнських земель до Української РСР, 22 жовтня 1939 року відбулися вибори до Народних Зборів Західної України. Вибори проводились під контролем радянських військ і партійної влади. 27 жовтня 1939 року Народні Збори у Львові проголосили встановлення радянської влади. А через два дні (29 жовтня) вони звернулися з проханням до Верховної Ради СРСР включити західноукраїнські землі до складу УРСР, тим самим завершити возз'єднання західних українців у складі єдиної держави. У відповідності з законом Верховної Ради СРСР від 1 листопада 1939 року Західна Україна стала складовою частиною Радянської України. Було утворено 6 нових областей: Волинську, Дрогобицьку, Львівську, Ровенську, Станіславську і Тернопільську» [3].

5. Бесіда.

- Під владою яких держав перебувала Східна Галичина?
- Коли нацисти окупували Східну Галичину? Великі Мости?
- Яким був «новий порядок» нової влади у Великих Мостах?
- Як населення Великих Мостів поставилося до окупантів?
- З якою метою нацисти створили гетто та табір праці?
- Що відбувалося в урочищі «Бабка»?
- Чи була можливість вижити в Ісаака Штейгера?
- За яких обставин і чому Ісаак Штейгер став Єжи Чарнецькі?

6. Поясніть значення термінів: асиміляція, синагога, окупація, гетто.

Асиміляція — процес, у результаті якого члени однієї етнічної групи втрачають свою первинну культуру й засвоюють культуру іншої етнічної групи, з якими вони безпосередньо контактують.

Синагога — будинок для відправлення релігійного обряду послідовників іудаїзму. Один із центрів єврейської громади.

Окупація — форма встановлення контролю агресором над загарбаними територіями.

Гетто — ізольована частина міста у християнських країнах, відведена для проживання євреїв. У роки Другої світової війни нацисти обрали цей термін для позначення спеціально відведених для примусового утримання євреїв частин міста з метою їхньої ізоляції та подальшого знищення [4].

7. Запитання. Які риси характеру молодого єврейського хлопця Ісаака Штейгера вам імпонують?

8. Прокоментуйте слова, що винесені як епіграф заняття: «Спогади важче від його валіз».

Підсумок заняття.

ГОДИНА СПІЛКУВАННЯ 2.

Тема. У ВИРІ ВИПРОБУВАНЬ

Мета:

- показати етапи боротьби за своє право на життя, на гідність конкретної людини в умовах Голокосту;
- розкрити зміст морального вибору для свідків Голокосту;
- поглибити знання учнів про події Голокосту часів Другої світової війни;
- формувати почуття історичної та особистісної емпатії, відповідальності за власний вибір;
- сприяти усвідомленню загальнолюдських цінностей.

Ключові слова: Голокост, колабораціонізм, оstarбайтер, табір праці, антисемітизм.

Епіграф: «Я ні на мить не допускав думки, що не виживу».

Хід заняття

1. Вступне слово вчителя. Неповторне, колоритне життя невеликого галицького містечка Великі Мости характеризувалося мирним й органічним співіснуванням різних за віровизнанням, традиціями та характером громад українців, євреїв, поляків.

Але мирний період історії міста був брутально перерваний трагічними подіями Другої світової війни, які кровавими літерами заповнили останню, найстрашнішу сторінку літопису місцевих євреїв, назва якій — Голокост [1, с.25]. Друга світова війна, Голокост поклали кінець юності Ісаака Штейгера.

2. Вправа «Асоціативний куш». Наведіть слова, що розкривають сутність поняття «Голокост».

3. Обговорення:

- Що означали слова у рапорті генерала Фрідріха Кацмана від 23 червня 1943 року: «...Дистрикт

Галичина є остаточно очищеним від Євреїв» [1, с.30]?

- Як головному герою вдалося втекти до Польщі та переховуватися там?
- Кому завдячував Єжи Чарнецькі за порятунок?

4. Порівняйте. Учні пропонується прослухати матеріали про дві життєві позиції на прикладі митрополита А. Шептицького та міського голови Великих Мостів В. Стронціцького. Порівняйте та скажіть, наскільки важливим є оточення, сусіди, сторонні спостерігачі, тобто люди, що живуть поруч.

А) «Митрополит Андрей завжди був другом євреїв, поважав їх спадщину, співчував їх печалям і стражданням. Євреї відповідали на це повагою та любов'ю до нього. Коли митрополит приїздив у будь-яке містечко або село, його зустрічала українська громада, яку очолював священик, а також рабин і старшини єврейської громади.

У жахливі роки гітлерівської окупації священики і монахині, виконуючи настанови Андрея Шептицького, допомагали забезпечувати євреїв притулком та їжею. Та найціннішою була моральна підтримка для цих людей, яким надавалась допомога, бо завдяки їй до врятованих поверталася віра в людяність. Протягом двох років ніхто із сторонніх не дізнався про те, що в кожному монастирі переховувалися євреї, і навіть не тільки там, а й у резиденції митрополита» [5, с.32].

Б) «Активну та безпосередню участь у цих акціях знищення євреїв приймав тодішній бургомістр (міський голова) Великих Мостів лікар Василь Стронціцький, родом з села Желдець Кам'яно-Бузького району. Цей лікар-садист, який люто ненавидів євреїв, оселився із своєю приятелькою, німкеню Лео, у Великих Мостах в 1937 році. Після радянської окупації у 1939 році, Стронціцький показав себе дуже лояльним до більшовицької влади та НКВД, що нова влада оцінила, та призначила його міським головою. Згодом, у 1941 році, Стронціцький почав вірно служити фашистам, знову в особі міського голови, активно організовуючи облави на євреїв та особисто беручи участь у їх знищенні. Зокрема, Стронціцький допоміг гітлерівцям організувати, при активній допомозі підлеглих йому поліцаїв, облаву на євреїв, які не були задіяні на роботах — маленьких дітей, хворих і старших осіб, загнавши їх у дерев'яний будинок біля старої синагоги, де їх закрили та спалили. Стронціцький брав особисто участь у розстрілах в урочищі «Бабка», а також, як лікар, допомагав фашистам під час допитів і тортур в'язнів у катівні гестапо у Великих Мостах» [1, с.28].

5. Поясніть значення термінів: колабораціонізм, оstarбайтер, табір праці, антисемітизм.

Колабораціонізм — усвідомлене й добровільне співробітництво в період війни з ворогом у його інтересах і на шкоду своїй батьківщині або союзних з нею країн.

Оstarбайтер — німецький термін для позначення осіб, які були вивезені гітлерівцями зі східних окупованих територій під час Другої світової війни на примусові роботи до Німеччини [4].

Табір примусової праці для євреїв — місце ув'язнення осіб єврейської національності з метою їх використання на тяжких роботах, перетворений з гетто або новостворений з вивезенням працездатних євреїв із гетто, підпорядковувався керівництву поліції та СС [4].

Антисемітизм — одна з форм національної ворожнечі, об'єктом якої є євреї [6].

6. Прокоментуйте цитати:

- «Знову і знову йому хтось допомагав».
- «То були дуже, дуже добрі люди. Вони знали хто я, але готові були мене переховувати».
- «Від зірки Давида до літери «Р» — це для мене було кроком до свободи».
- «Його сильна воля до життя допомагала йому стати на ноги».

7. Вставте пропущене слово та дайте узагальнюючі назви:

А) Ісаак Штейгер, Зігмунд Чарнецькі, ..., Федір Соленко. (Єжи Чарнецькі)

Б) Галичина, Польща, ..., Польща, Швейцарія, Україна. (Німеччина)

В) Австро-Угорщина, ..., Радянський Союз, Україна. (Польща)

8. Бесіда.

- Як описує своє післявоєнне життя у Польщі головний герой фільму?
- Про які нові випробування Єжи Чарнецькі говорить: «Після Голокосту, після всього пережитого я мусив ще один раз, як єврей, стати біженцем»?
- У якій галузі науки Єжи Чарнецькі зміг в повній мірі розкрити свій талант інженера-винахідника?
- Чи згодні ви з тим, що Єжи Чарнецькі був патріотом Польщі та Швейцарії?
- Розкрийте сенс слів героя фільму: «Тільки тут я відчув себе людиною...»

9. Прокоментуйте слова, що винесені як епіграф заняття: «Я ні на мить не допускав думки, що не виживу».

Підсумок заняття.

ГОДИНА СПІЛКУВАННЯ 3.

Тема. ЩОБ НЕ ЗГАСЛА ПАМ'ЯТЬ

Мета:

- показати важливість індивідуальної та колективної пам'яті як засобу збереження ідентичності людини та осмислення Голокосту, його історичних уроків;
- сприяти розумінню того, що історія євреїв — складова історії багатонаціональної України, а всі ми разом становимо Український Народ;
- формувати почуття відповідальності за пам'ять про минуле;
- виховувати повагу до прав людини, загальнолюдських цінностей.

Ключові слова: мала Батьківщина, пам'ять, історична пам'ять, вандалізм.

Епіграф: «Євреїв Східної Галичини було стерто двічі: фізично — нацистами, та з пам'яті — Радянським Союзом і в незалежній Україні...».

Професор Девід Енгель

Хід заняття

1. Вступне слово вчителя. Головний герой фільму Єжи Чарнецькі пройшов великий та важкий життєвий шлях поневірянь. Втеча від нацистів з рідної Галичини під час Другої світової війни, переховування в Польщі, примусові роботи в Німеччині, побудова нового життя в Польщі після війни та врешті еміграція до Швейцарії. Але така життєва історія була неповною, бракувало ще однієї, як виявилось, дуже важливої складової — повернення на малу Батьківщину, у містечко Великі Мости. Єжи Чарнецькі міг би задовільнитись спокійною пенсією після багатьох років роботи у швейцарському федеральному управлінні енергетики. Але голос пам'яті та почуття обов'язку змушує його діяти.

2. Завдання. Давайте колективно на дошці складемо схему поняття «пам'ять».

3. Ситуації для груп:

1 група. Підготовка до поїздки.

- Через скільки років Єжи Чарнецькі вирішує повернутися у своє рідне місто?
- Чому він довго роздумував над цією поїздкою?
- Що стримувало головного героя?

Назвіть ключові слова Єжи Чарнецькі на цьому відрізку життя. («Минуло 60 років і я ніколи не наважувався повернутися у моє рідне місто, у Великі Мости. Я довго роздумував чи взагалі є сенс туди поїхати? Я знаю, що там, у цьому місті нікого з моїх друзів, родини не залишилося»).

2 група. Рідний дім.

- Яким можна охарактеризувати стан героя під час першої подорожі до Великих Мостів у 2004 році?
- Чому, проїжджаючи вуличками Великих Мостів, Єжи Чарнецькі сказав: «Я завжди так боявся цього дня»?
- Що ви почули та відчули в словах: «Ці будинки. Я завжди проходив повз них... Це мій рідний дім. Тут я народився»?
- «Це мене дуже мучило. Перед очима завжди стояла моя юність. Я провів там перші свої 16 років». Про що говорять ці слова головного героя фільму?

3 група. Пам'ятник жертвам Голокосту.

- Хто і для чого ініціював відновлення зруйнованої нацистами синагоги?
- Про що мріяв Єжи Чарнецькі, побувавши в лісовому урочищі «Бабка»?

- Як поставилася місцева громада до ідеї спорудження пам'ятника?
- Чим став пам'ятник жертвам Голокосту в урочищі «Бабка»: для Єжи Чарнецькі, для громадян Великих Мостів, для інших людей?

4 група. Вбивство пам'яті.

- Пам'ятник невдовзі був пошкоджений. Про що це свідчить?
- Фашистські виродки забрали все, що можна забрати в людини. Що хотіли забрати сучасні нелюди-варвари?
- Чи вважаєте це злочином?
- Як запобігти вбивству пам'яті?

5 група. Час пам'ятати.

- Заради чого Єжи Чарнецькі багато працював, спілкувався з молоддю?
- Про що нагадує пам'ятна дошка на відновленій синагозі?
- Як ви вважаєте, чи є ще непорядковані чи невідомі могили наших співвітчизників?
- Як сьогодні має вшановуватися пам'ять загиблих жертв Голокосту?

4. Поясніть значення термінів: історична пам'ять, вандалізм.

Історична пам'ять — сукупність відомостей про історичне минуле особи або суспільства. Це сфокусована свідомість, яка відбиває особливу значущість та актуальність відомостей про минуле в тісному зв'язку з сьогоденням і прийдешнім [6].

Вандалізм — зловмисне руйнування або пошкодження культурно-історичних пам'ятників, інших матеріальних і культурних цінностей, приватних або суспільних об'єктів майна [7].

5. Робота з цитатами.

На дошці розмістити вислови. Учні читають їх та висловлюють свої міркування з приводу їхнього змісту та теми, що обговорюється.

* «Завдяки історичній пам'яті людина стає особистістю, народ — нацією, країна — державою».

Михайло Грушевський

* «Народ, що не знає своєї історії, є народ сліпців».

Олександр Довженко

6. Учитель. Відкриття пам'ятника жертв Голокосту в лісовому урочищі «Бабка» відбулось за тиждень після зустрічі Президентів України та Ізраїлю у київському урочищі «Бабин Яр», де два Президенти віддали шану біля 100 000 жертвам гітлерівського геноциду, скерованого проти єврейського народу, на місці найбільшої на планеті братської могили [1, с.34].

7. Робота в групах. Роздати для опрацювання в групах уривок з інтерв'ю з Семеном Глузманом. Для роботи у групах поставити запитання:

- Про що йдеться в інтерв'ю?
- Що поєднує міркування Єжи Чарнецькі і Семена Глузмана?
- Що таке особисто для вас Бабин Яр?
- По-перше, для мене Бабин Яр — це місце, де лежить мій дід. Мій батько пройшов усю війну до Берліна. А коли повернувся, дізнався, що його батько, старий робітник Абрам Глузман, як і всі євреї, котрі залишились у Києві, був убитий німцями.

Друге, не менш гірке, те, що було частиною вже мого життя, — це радянський Бабин Яр. Щорічні вересневі спроби громадськості прийти на це місце і сказати те, що годиться говорити в таких місцях, і жорсткий опір цьому радянської влади. Це була безглузда, цинічна наруга, це було тріумфуюче зло, що не відало ні моральних, ні фізичних обмежень і знало, що воно може не соромитися. Люди приходили вшанувати пам'ять жертв фашизму. Чому ж потрібно було в ці кілька вересневих днів бути на боці нацистів, а не на боці жертв? Гадаю, що це просто патологічний, звіриний антисемітизм керівників країни...» [6, с.197].

8. Рефлексія.

- Чи є підтвердженням патріотизму Єжи Чарнецькі такі слова: «Після того, як йому вдалося одного разу повернутися, стара батьківщина вже не відпустила його, він ще багато разів їздив туди»?
- Як ви розумієте слова А. Кузнецова про те, що не зняті «проблеми Бабиних Ярів»?
- Чи сприймаєте ви слова, що стали епіграфом заняття, викликом для сучасного покоління України, для нас — зберегти пам'ять про єврейське обличчя Галичини?

ПІДСУМОК ЗАНЯТТЯ.

ЛІТЕРАТУРА

1. «Тільки тут я відчув себе людиною...». Історичні та освітні матеріали до документального фільму «З Галичини до Ааргау». — К.: Український центр вивчення історії Голокосту, 2014. — 94 с.
2. Поділи Польщі: www.histua.com/slovník/p/podili-polshhi.
3. Пакт Молотова — Ріббентропа та його наслідки для України: www.studopedia.org/8-129076.html.
4. Гісем О.В., Мартинюк О.О. Голокост в Україні (1941–1944): Словник довідник. — Вид. 2-ге, випр. і доп. — К.: Сфера, 2007. — 100 с.
5. Сусленський Я.М. Справжні герої. — К.: товариство «Україна», 1993. — 152 с. іл., Серія «Праведники України».
6. Назустріч пам'яті: Навч.-метод. посіб. до фільму про Голокост в Україні «Назви своє ім'я» / Авт.-упоряд.: О. Войтенко, М. Тяглий. — К.: Полігр. фірма «Оранта», 2007. — 240 с.
7. Вандалізм: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>.

*Тетяна Москаленко, вчитель історії,
м. Золотоноша, Черкаська область*

НОВІ ВИДАННЯ ЦЕНТРУ

Побачило світ нове 1(15) 2017 число часопису «ГОЛОКОСТ І СУЧАСНІСТЬ СТУДІЇ В УКРАЇНІ І СВІТІ». Ось вам його зміст, шановні читачі:

ВІД РЕДАКЦІЇ

ДОСЛІДЖЕННЯ

Карел Беркгоф

«Трупи в яру належали жінкам, чоловікам та дітям»: письмові свідчення 1941 року про вбивство в Бабиному Яру.

Тетяна Бородіна

Стратегії поведінки місцевого населення Полтавщини під час Голокосту (1941–1943)

Філіп Бусау

«Ніхто не забутий»? Пам'ять про геноцид ромів у Білорусі

Олеся Ісаюк

«Кров Макавеїв» і «циганська скрипка в угорській пушті»: геноцид євреїв і ромів у спогадах членів ОУН, ув'язнених у Аушвіці

РЕЦЕНЗІЇ

Леонід Коган

Steffler, Reinhard. Die deutsche Feuerwehr und ihre Helfer als Teil der Etappensicherung in der Ukraine 1941 bis 1943. — Dessau: Machtwortverlag, 2017. — 222 s.

Роман Михальчук

Бердз, Джеффри. Голокост у Рівному: масове вбивство в Сосонках, листопад 1941 р. / Пер. з англ. Д. Аладька. — Рівне: Волинські обереги, 2017. — 168 с.

Владимир Солонарь

Geissbühler, Simon (ed.). Romania and the Holocaust. Events — Contexts — Aftermath. — Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2016. — 274 p.

ХРОНІКА

Вольга Барташ

Научная конференция «Поледействия геноцида ромов. Семьи как трансляторы опыта и памяти» (Tracing the Legacies of the Roma Genocide. Families as Transmitters of Experience and Memory), 20–21 сентября 2017 г., Прага

IN MEMORIAM

Пам'яті Ніколая Бессонова (1962–2017)

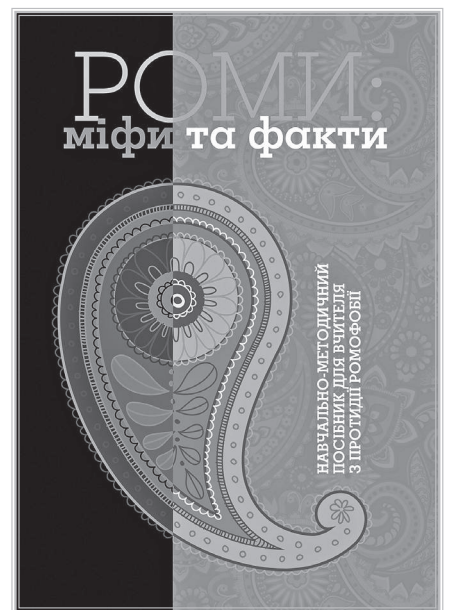

Бабин Яр: пам'ять на тлі історії. Путівник для вчителя: збірник навчально-методичних розробок шкільних занять на основі віртуальної виставки та документального фільму / Ред.-упор. В. Бобров. — Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2017. — 156 с.

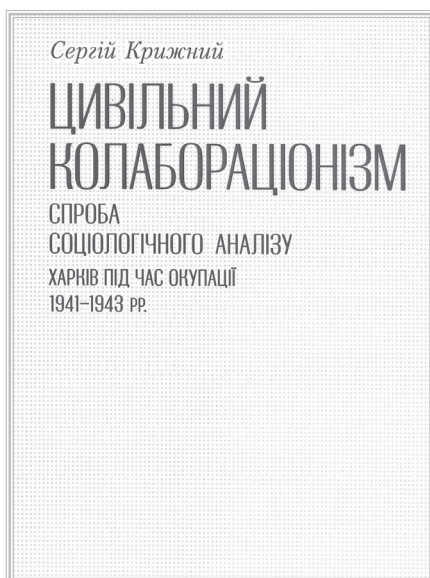
Нове видання — це збірка навчально-методичних розробок шкільних занять на основі однойменної віртуальної виставки та документального фільму «Бабин Яр у пошуках пам'яті». Подані практичні заняття покликані допомогти вчителю організувати зі своїми учнями обговорення щодо широкого кола питань, пов'язаних з історичною пам'яттю та, зокрема, пам'яттю про Бабин Яр. Основним інструментом і джерелом для цих обговорень є матеріали віртуальної виставки «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії» та згаданого вище фільму. Видання стане у пригоді освітянам, передусім вчителям середніх навчальних закладів. Авторський колектив Путівника це відомі в Україні вчителі історії, методисти з викладання суспільних дисциплін, що спеціалізуються, зокрема, на проблемах методики викладання сюжетів історії Другої світової війни, історії Голокосту, тоталітаризму, геноцидів XX століття.

Роми: міфи та факти. Навчально-методичний посібник для вчителя з протидії ромофобії / Авт.-упоряд. О. Войтенко, М. Тяглий. — Київ: Український центр вивчення історії Голокосту; КВІЦ, 2018. — 140 с.

«Роми: міфи та факти. Навчально-методичний посібник для вчителя з протидії ромофобії» — видання, спрямоване на протидію стереотипам та упередженням щодо ромів в українському суспільстві. На основі власного педагогічного досвіду автори пропонують шляхи деконструкції наявних міфів через їх переосмислення, застосування елементів критичного мислення та історичного контексту. Метою посібника є допомога освітянам, які вважають толерантність важливою життєвою компетенцією і прагнуть допомогти своїм учням долати давні та нові стереотипи щодо ромів, ближче ознайомитися з історією та традиціями цього народу. Запропоновані інтерактивні заняття та історичні матеріали можуть використовувати вчителі історії, суспільствознавства, права, етики, філософії. Матеріали посібника можуть стати основою для серії виховних годин. Видання побачило світ в рамках освітнього проекту УЦВІГу «Поширення освітніх матеріалів з протистояння антисемітизму та ромофобії» за підтримки німецької фундації «Пам'ять. Відповідальність. Майбутнє» (EVZ Foundation)

НОВИНИ БІБЛІОТЕКИ ЦЕНТРУ

Крижний Сергій. Цивільний колабораціонізм. Спроба соціологічного аналізу. (Харків під час окупації 1941–1943 рр.). — Харків: Акта, 2016. — 220 с.

Що вважати за співпрацю з ворогом?

Як можна уникнути такої співпраці, коли окупаційні війська перебувають у твоєму місті чи селі впродовж двох-трьох років?

Чи може вижити цивільне населення без лояльного ставлення до озброєного ворога?

Хто є більшим колаборантом — людина, котра працює на заводі, щоб якось прогнати себе, і ремонтує загарбникові танки, чи спекулянт, який формально не працює на окупантів, але заробляє на народному горі під час окупації величезні статки?

Уперше у вітчизняній соціології явище цивільного колабораціонізму під час воєнної окупації стало об'єктом дослідження.

У цій розвідці розроблено методологію дослідження над явищем цивільного колабораціонізму, проведено історико-соціологічний аналіз відповідних подій у підкупаційному місті (на прикладі м. Харкова під час Другої світової війни) і умов, які сприяли тим чи тим проявам цього феномену.

Долганов П. «Свій до свого по своє»: соціально-економічний вимір націотворчих стратегій українців у міжвоєнній Польщі: монографія / Петро Долганов. — Рівне: Волин. обереги, 2018. — 232 с.

Дослідження присвячено українському економічному націоналізму — модерному руху українців за перетворення селянської нації в урбанізовану та економічно розвинуту спільноту. Цей рух розгорнувся на території західноукраїнських земель, що у міжвоєнний період перебували у складі Польщі. Однією з головних спонук, що підштовхнули українську інтелігенцію сформувати та спробувати реалізувати ідею економічного націоналізму стала поразка національно-демократичної революції 1917–1920 рр. Саме у час цих подій прийшло усвідомлення того факту, що переважно селянській спільноті бракує економічних ресурсів та прагматичного потенціалу підприємницької верстви у відстоюванні власної державності.

В умовах відсутності власної держави, економічний націоналізм став громадсько-політичною ініціативою, успіх якої залежав від національної солідарності і взаємодопомоги. Заклик «свій до свого» — став символом модерних економічних ініціатив українців. Він апелював до почуття власної відповідальності за майбутнє. Через копійку щоденну економічну діяльність, освоєння нових фахових професій (юриста, лікаря, інженера, викладача) та започаткування підприємницьких ініціатив — щоденну

органічну працю — українцям пропонували шлях вирішення проблеми бідності та недостатнього рівня консолідованості. Ідея економічного націоналізму подекуди досягала практичного успіху лише у тих випадках, коли члени спільноти демонстрували достатній рівень довіри і згуртованості — того важливого соціального капіталу, брак якого часто відчуваємо до сьогодні.

Однак у сфері міжетнічних взаємин ідеї економічного націоналізму часто призводили до загострення українсько-єврейських суперечностей. За умов соціально-економічної стагнації українці могли заповнити торговельні ніші регіону лише через витіснення представників дрібного єврейського бізнесу. У книзі розглядається питання — чи можна розглядати конкуренцію українців та євреїв в економічній сфері такою, що призвела до поглиблення міжетнічної напруженості? Чи це був легальний канал для зняття накопиченої з інших причин напруги засобами мирної конкурентної боротьби?

ОГОЛОШЕННЯ

УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТР ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ ОГОЛОШУЄ ПРОВЕДЕННЯ В 2018 РОЦІ ОСВІТНЬОГО СЕМІНАРУ-ШКОЛИ З ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

Український центр вивчення історії Голокосту (УЦВІГ) в співпраці з Меморіалом «Яд Вашем» (Єрусалим) та за підтримки Євразійського єврейського конгресу та посольства Держави Ізраїль в Україні оголошує набір учасників Освітнього семінару-школи з історії Голокосту в Україні та проблем викладання цієї тематики в школах України. Семінар проводиться для вчителів історії та інших суспільних дисциплін середніх навчальних закладів України, також запрошуємо до участі колег-вчителів з Білорусі та Молдови. Під час навчання у форматі лекцій, дискусій, тренінгів, екскурсій та обговорень, учасники розглянуть різноманітні аспекти історії Голокосту на теренах України та Європи, політику тоталітарних режимів, нацистський геноцид щодо євреїв, рух опору, українсько-єврейські взаємини в міжвоєнний період та під час Голокосту, особливості ідеології нацистського антисемітизму, міждисциплінарні підходи до історії Голокосту, інші геноциди Другої світової війни та сучасності тощо. Частину дискусій також буде присвячено обговоренню методик викладання історії Голокосту в школі.

Учасників цього навчально-методичного семінару, які запропонують свої власні авторські методики чи методичні розробки з різноманітних аспектів теми, розпочнуть викладання теми у власних навчальних закладах чи вдосконалять власні підходи за результатами навчання тощо, буде запрошено взяти участь в навчально-методичному стажуванні в Музеї «Яд Вашем» (Єрусалим) та інших освітніх програмах партнерів УЦВІГу.

Заявку на участь в семінарі можна заповнити через онлайн-форму за посиланням: <https://goo.gl/forms/iYukwc4E30BO2o372> (доступне також на сайті УЦВІГ www.holocaust.kiev.ua)

Організатори відшкодовують харчування та проживання учасників протягом усього часу семінару, витрати на екскурсії та безкоштовно надають навчально-методичні матеріали.

Пройзд до та від місця проведення семінару — за рахунок учасників.

Вступний внесок за участь у семінарі-школі — 350 грн. (сплачується після підтвердження участі).

Семінар відбудеться 2 — 7 липня 2018 р. у м. Житомирі.
Термін подачі заявки — до 14 травня 2018 р.
Відповідь (орієнтовно) — 28-30 травня 2018 р.

З додатковими питаннями звертайтеся:
Український центр вивчення історії Голокосту
Телефон / факс: (044) 285-90-30
Електронна адреса: uhcenter@holocaust.kiev.ua

ОГОЛОШЕННЯ

ОГОЛОШЕННЯ НА УЧАСТЬ В ОСВІТНЬОМУ КУРСІ ДЛЯ СТУДЕНТІВ, АСПІРАНТІВ ТА МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

Геноцид євреїв Європи: історична перспектива та підходи до вивчення

(Київ — Берлін, травень — листопад 2018)

Український центр вивчення історії Голокосту спільно з Музеєм та Меморіалом «Будинок Ванзейської конференції» оголошують новий відбір учасників освітнього курсу «Геноцид євреїв Європи: історична перспектива та підходи до вивчення». Освітній курс триватиме протягом травня — листопада 2018 року та складатиметься з навчального семінару в Києві (25-27 травня 2018 р.), дистанційного курсу та завершальної навчальної подорожі до Музею та Меморіалу «Будинок Ванзейської конференції» (9-13 вересня 2018 р.).

Брати участь в освітньому курсі можуть студенти, аспіранти українських вищих навчальних закладів та молоді науковці (до 35 років), котрі мають виражений та підтверджений дослідницький інтерес до різних аспектів геноциду євреїв під час Другої світової війни. Вітаються історичні дослідження, а також міждисциплінарні підходи до теми (напр., психологія, філософія, культурологія, література тощо).

**Достатнє для розуміння та спілкування знання
англійської мови є обов'язковим!**

Під час участі в освітньому курсі буде можливість обговорити теми, пов'язані з нацистською ідеологією, регіональними особливостями Голокосту, стадіями геноциду, психологією злочинців, іншими жертвами нацистської політики, особливостями порівняння геноцидів, формуванням політики пам'яті про Другу світову війну в Україні та

Німеччині. Також заплановані відвідання музейних та меморіальних комплексів в Києві та Берліні, ознайомлення з музейною культурою та комеморативними практиками, їх порівняння.

Участь в усіх заходах курсу є обов'язковою. По закінченні курсу кожен учасник зобов'язується підготувати публікацію за результатами участі в освітньому курсі. Публікації учасників буде розміщено на сайті УЦВІГ, у бюлетені «Уроки Голокосту», найкращі буде надруковано у науковому часописі «Голокост і сучасність».

Організатори відшкодовують харчування та проживання учасників протягом зустрічей у Києві та Берліні, переліт Київ-Берлін-Київ, витрати на передбачені програмою екскурсії та безкоштовно надають навчально-методичні матеріали.

Пройзд до та від Києва — за рахунок учасників. Вступний внесок за участь у програмі: 50 євро.

Заявку на участь в семінарі можна заповнити через онлайн-форму за посиланням: <https://goo.gl/forms/R0oguvmdxutqE9W2> (доступне також на сайті УЦВІГ www.holocaust.kiev.ua)

Термін подачі заявки — до 23 квітня 2018 р.

Відповідь (орієнтовно) — до 26 квітня 2018 р.

З додатковими питаннями звертайтеся:
Український центр вивчення історії Голокосту

Телефон / факс: (044) 285-90-30

Електронна адреса: uhcenter@holocaust.kiev.ua

АНОНС НАСТУПНОГО НОМЕРУ

- XVIII Всеукраїнський конкурс учнівських робіт «Історія і уроки Голокосту» ім. І. Б. Медвинського
- V Всеукраїнська науково-практична конференція «Політика пам'яті в теоретичному та практичному вимірах» (Рівне, травень 2018 р.)
- Проект «Захистимо пам'ять» на теренах Вінницької та Житомирської областей
- Методичні розробки
- Нові видання Центру
- Новини бібліотеки Центру
- Оголошення

Адреса редакції:
Український центр
вивчення історії Голокосту
вул. Ген. Алмазова, 8, кім. 109
01011, Київ-11, Україна
Тел./факс: +38 (044) 285-90-30

Редакційна колегія:
Анатолій Подольський
Любов Кремінець
Дизайн, комп'ютерна верстка:
Руслан Руденко

Видруковано:
ПП «Реактив Принт»
Наклад: 700 примірників

www.holocaust.kiev.ua,
e-mail: uhcenter@holocaust.kiev.ua